

Horváth Iván
VÁLOGATOTT MŰVEI

Balassi költészete
történeti poétikai megközelítésben

A vers

Magyarok Babelben

Gépeskönyv

Ómagyar szövegemlékek
mint textológiai tárgyak

Cikkek

HORVÁTH IVÁN

Ómagyar
szövegemlékek
mint textológiai tárgyak

A reneszánsz – függetlenül attól, hogy a korszakot a kora újkorhoz vagy a középkorhoz helyesebb-e hozzákapcsolni – az előző információrobbanás kora.

Megnőtt az információtömeg. Visszanyerték az antik műveltséget. Kibővült az emberre magára, környezetére, a Föld felszínére és Nap körüli pályájára, sőt az állócsillagokra vonatkozó ismeretanyag.

Megújult az információkezelés. A könyveket nyomtatták, forgalmazták, nyilvános könyvtárakba gyűjtötték. Még adatbázisokkal is kísérletezgettek: enciklopédiákkal, prédikációszerkesztő segédletekkel, Raymundus Lullus termékeny tárcaival, versíró automatákkal.

Információtörténeti szempontból a magyar kora reneszánsz abban különbözik a többitől (és talán sajátosságának, erőteljességének is ez a magyarázata), hogy nálunk időben egyszerre következett be a kézírás és a nyomda forradalma. A magyarok ugyanis nemcsak a könyvnyomtatással ismerkedtek meg 1473-ban, hanem az idő tájt kezdtek rákapni a magyar nyelven való könyvírásra és könyvolvasásra is. A korszak kezdetén áll az első magyar nyelvű egyházi könyv, a Jókai-kódex. A korszak végén pedig ott az első, egészében magyar nyelvű világi könyv – s mindjárt nyomtatvány –: Pesti Gábor *Aesopusa* (1536). Megszületett a népnyelvű olvasóközönség.

Az ezt is megelőző információs forradalom a 12–13. században, a kétnyelvű és kétközegű irodalom idején zajlott le, amikor a magyar irodalmat még latinul írták, magyarul pedig csupán elmondták. Írók már voltak, de olvasók még nem. Az első népnyelvű vendégszövegekről csak azok tudhattak, akik bejegyezték őket, meg azok, akiknek megmutatták. Hogy kerülhetett sor mégis magyar vendégszövegek rendszeres lemásolására?

INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI MŰHELY

Szerkeszti Herner János és Horváth Iván

Gerézi Rabán Emlékkonferencia (Szerkesztette: Balázs Debóra,
Bartók Zsófia Ágnes, Bognár Péter, Maróthy Szilvia)

Tubay Tiziano: A székely írás kutatásának története

ELTE BTK ITD Európai és magyar reneszánsz doktori program

ELTE BTK Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szak

Véleményezte: Simoncsics Péter

Az NKFI (OTKA) 109127. pályázat támogatásával.

ISBN 978-963-200-646-8

Technikai szerkesztő: Simon Zsolt

Felelős kiadó: dr. Tüske László,
az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója

Ez a mű nem köztulajdon, hanem a GNU Public Licence (GPL, ©1992) hatálya alá tartozó szellemi termék. Ezért a következő megjegyzés szövegétől elválasztani nem szabad.

Ómagyar szövegmélekek mint textológiai tárgyak. Copyright © 1912–2015: Horváth Iván. Mindenkinek joga van arra, hogy ezt a művet egészében vagy részben, bármely tetszőleges eszköz igénybevételével, akár papírra, akár más adathordozóra lemásolja, ott korlátozás-mentesen tárolja, ingyenesen terjeszse, vagy pénzért árulja, feltéve, hogy ezt a címléírást, ezt a copyright-ot és ezt az engedélyező megjegyzést minden részleges vagy teljes másolati példányon jól olvasható módon feltünteti. Engedélyezetlen módosított változatokat nem szabad készíteni. Fordítások készítése nem számít módosításnak.

Az OSZK régimagyarosainak

Tartalom

„Kézirat gyanánt”	9
1. Amikor írók már voltak, de olvasók még nem	13
1.1. Szövegjavítás vagy szövegrontás?	14
1.2. Mennél régibb, annál hiteltelenebb?	17
1.3. A második szóbeliség	22
1.4. Az abszolút olvasáshatár	23
1.5. Viszonylagos olvasáshatárok: a hagyománynélküliség szabálya	30
2. Ellenpróba: információtörténeti poétika	35
2.1. Az <i>Ómagyar Mária-siralom</i> európaisága	35
2.2. Retorika	38
2.3. Verstan	40
2.4. Összefoglalás	54
3. Ellenpróba: textológia	55
3.1. <i>Laskai Demeter imádsága</i>	57
3.2. <i>Rotenburgi János diák nyelvmestere</i>	58
3.3. <i>Marosvásárhelyi Sorok</i>	58
3.4. <i>Gyulafehérvári Sorok</i>	59
3.5. <i>Königsbergi Töredék és Szalagjai</i>	59
3.6. <i>Ómagyar Mária-siralom</i>	60
3.6.1. Szöveghibák	60
3.6.2. A 9 szótagnyi szöveghiány	62
3.6.3. A latin minta	64
3.6.3.1. Latin minta és magyar parafrázis egyazon kódexben?	64
3.6.3.2. A hiányzó versszak kérdése	65

3.6.4. Összefoglalás	73
3.7. <i>Halotti Beszéd és Könyörgés</i>	78
3.7.1. Igazolja-e vagy cáfolja a „második szóbeliség” megvoltát?	78
3.7.2. A Pray-kódex és a királyság	82
3.7.2.1. A kódex	83
3.7.2.1.1. Törlések	83
3.7.2.1.2. A levelek sorrendje	84
3.7.2.1.3. Eredeti és bővített levélállomány	87
3.7.2.1.4. A zsinati végzések	89
3.7.2.1.5. A <i>Micrologus (Libellus)</i>	92
3.7.2.1.6. A tollrajzok (1)	94
3.7.2.1.7. A szerkesztő	98
3.7.2.2. Kinek készült a kódex?	103
3.7.2.3. Mikor készült a kódex?	112
3.7.2.4. A Pray-kódex és az uralkodóház kapcsolata	116
3.7.2.4.1. A <i>Pozsonyi évkönyv</i>	116
3.7.2.4.2. A tollrajzok (2)	117
3.7.2.5. Második szóbeliség?	122
3.7.3. Szöveghibák	124
3.8. Összefoglalás	125
Hivatkozások	129

„Kézirat gyanánt”

Ez a füzet annak az előadásnak tanulmányvá változata, amelyet 2012. december 7-én az ELTE Nyelvtudományi Doktoriskolájában Korompay Klárának, a magyar nyelvtörténeti alprogram vezetőjének kibővített kurzusán tartottam. Hálás vagyok Szentgyörgyi Rudolfnak a bátorításért, amellyel további munkára ösztönzött. Draskóczy István és Nagy Balázs meghívására 2015. május 22-én az ELTE Történettudományi Doktoriskolának középkor-kutató műhelyében is előadást tarthattam.

Megfelelő mélységű magyar nyelvtörténeti, közép-latin, kodikológiai stb. ismeretek híján gyakran kellett igénybe vennem kollégáim lekötelező tanácsait és iránymutatásait, de segítségük sokszor nem járt együtt egyetértéssel. Köszönetmondásom nem háritja rájuk a felelősséget. Tanár kollégáim közül mindenek előtt Korompay Klára, Madas Edit (lényeglátó ellenvetéseivel ő ösztönzött a legjobban), Simoncsics Péter és Szelestei Nagy László, könyvtáros kollégáim közül pedig Földesi Ferenc és Káldos János (OSZK), Bíbor Máté (akkor még ELTE EK), valamint Faga-Nagy Mária és Jakab Katalin (az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének Könyvtára), továbbá egy virtuáliskönyv-kiadó: Erwin Rauner (Dr. Erwin Rauner Verlag) az, akinek hálaival tartozom, az állandó, termékeny vitaszellemért pedig az ELTE Európai és magyar reneszánsz doktori programja, ill. Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szakja tanárainak – különösen Kiss Farkas Gábornak, Seláf Leventének, Szentmártoni Szabó Gézának – és hallgatóinak, állandó munkatársaimnak. Köszönet mindannyiuknak.

A kézirat befejezése utáni tanácsaikért Földváry Miklós-nak és Orlovsky Gézának vagyok hálás.

Az OTKÁ-nak is köszönet jár, mivel 2013-tól ez a szervezet is bekapcsolódott a megkezdett munkába, az 1980-as évek vége óta először döntve úgy, hogy támogat általam javasolt kutatást. (A hajdaninak – melynek fő eredménye az RPHA volt – nyilvántartási száma 811, a mostanié: 109127, a mostani pályázat elutasításaié: 81274, 100426, 105573.) A magyar költészet kezdeteiről készülő könyvben a jelen tanulmány információtörténeti megközelítését hasznosítjuk Bognár Péter szerzőtársammal és a munkát segítő Bartók Zsófia Ágnessel. Szerződés szerint 2016. augusztus 31-ig kell a készülő könyv kéziratát átnyújtanunk. Ezzel a közeli időponttal függ össze a tanulmány kis példányszámú, előzetes megjelentetése. Halaszthatatlan szükségünk van a kollégák bírálataira.

Előadásom eredetileg egy nyelvészeti kiadványba kapott megtisztelő meghívást, de a kötet megjelentetése elakadt. Az ItK szerkesztője terjedelem-csökkentést kért, de időközben a tanulmány épp, hogy egyre nőtt. Így történt, hogy végül szerény házi kiadványként lát nyomdafestéket. Egykor létezett a „kézirat gyanánt” megjelölés az olyan nyomtatványokra, amelyekben vitaanyagot tettek közzé egy tervbe vett, nagyobb munka távlatával. Az MTMT-korszak ezt elvitte, ahogy a szerkesztőket és sajtó alá rendezőket is, akiből meg szerzőket csinált. Ma minden sokkal jelentőségtejteljesebb, mint valaha volt. Hivatalosan ez a füzet is „lektorált” „monográfia” – holott valójában nem több kézirat gyanánt szétküldött előzetes közleménynél.

A kiadás egyébként nagyon időszerű, hiszen 2012 végi előadásom óta sok minden történt. A Pray-kódex fényképei hozzáférhetőkké váltak (<http://mek.oszk.hu/>

12800/12855/). Megjelent Maróthy Szilviának a kifejezetten ehhez a kutatáshoz, felkérésemre elkészült cikke (Maróthy 2014). Miközben előadásom közlésre várt, a világhálón is feltűnt, előbb jogosítatlanul (http://mikti.elte.hu/wp-content/uploads/textologia_20130920b-szintelen.pdf), majd jogosított (http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/8N68iFDISUuwAAMAz7U_pw) szövegváltozatban is. Megjelenés előtt áll a gondolatmenet ófrancia irodalomra alkalmazott változata (Horváth I. [előkészületben]).

A tudományban nélkülözhetetlen a párbeszéd, kivált képp a különböző területeken működő kutatók eszmecseréje. Előre hálás türelmetlenséggel várom, és máris megköszönöm azokat a válaszokat és helyreigazításokat, amelyekre a tanulmányban felvetett kérdések a kollégákat szükségszerűen ösztönözni fogják. Azt remélem, hogy kívülállásomból eredő hibáim nem váltanak ki belőlük túl nagy bosszankodást.

Többször hallgattunk zenét hármásban (közös szenvedélyünk volt régi, nagy művészek hangfelvételeinek gyűjtése): a 2004-ben meghalt Zemplényi Ferenc, V. A., aki szintén irodalomtörténész, meg én. 15–20 éve történetelt. Hegedűszót hallgattunk, elég rossz minőségben megmaradt felvételtől, már nem emlékszem, kiét, talán Ysaÿe, Joachim vagy Sarasate játékát, és V. A., akinek nagyon kényes füle van, kijelentette, hogy ez a sercegő lemezzörej elviselhetetlen.

– Ne azt hallgasd – intette Zemplényi.

1. Amikor írók már voltak, de olvasók még nem

Irodalmárként, közelebbről szövegkiadóként teszek megállapítást a legkorábbi magyar nyelvű szövegelemlekekről, azokról, amelyeket – nem vizsgálom, hogy joggal-e – Árpád-koriaknak (Benkő 1980) szokás nevezni, legkivált pedig arról a kettőről, amelyeknek lejegyzése bizonyosan vagy nagy valószínűséggel az Árpád-ház kihalása (1301) előtti időszakra esik. Az állítás úgy hangzik, hogy a korpuszban található számos szöveghiba között egyetlenegy olyan sincs, amelyet kifejezetten másolói hibának kellene minősíteni.

Az állítást információ-történeti gondolatmenet keretében terjesztem elő, amely nem is az előző információ-robbanásra, a mozgóbetűs nyomtatás és a magyar kódexek korára, a késő középkorban elkezdődő reneszánszra, hanem a még azt is megelőző forradalomra, a magyar nyelven való írás megjelenésének időszakára vonatkozik. Tarnai Andor „második szóbeliség”-modelljét bíráló nélkül pontosítom és megerősítem, majd alávetem két Karl Popper-féle ellenpróbának (Popper 1963: 33–39). Az első az információ-történeti poétika területén a Tarnai-modell alapján bevezetendő ún. hagyománytalansági szabályt támasztja alá (Popper követelménye szerint: sikertelenül cáfolja) az ÓMS elemzésével. A másik ellenpróba textológiai eszközökkel bizonyítja (Popperrel: sikertelenül cáfolja), hogy a Tarnai-modell alapján meghatározott ún. abszolút olvasáshatár előtt magyar szövegek írásban nem áramlottak.

A filológiai tudományokban mindig szövegelemzést végzünk; állításaink aranyfedezete legtöbbször az elemzésünket ellenőrző szakolvasó tapasztalata. Ezúttal az olvasó jól teszi, ha a fő gondolatmenetnek és a két segédételnek a közvetlen szövegtapasztalattól távolabbi, logikai és ténybeli koherenciáját is ellenőrzi, hiszen ez a koherencia a legfőbb érvem.

1.1. Szövegjavítás vagy szövegrontás?

A nyelvész a szövegkiadó mumusa (a szóhasználathoz Vadai 1984: 74). Ő az, akinek a legbetűhívebb kiadás se elég pontos. Aki még a vélhetőleg tisztán írástechnikai eltérések rögzítéséhez is, aminő az ŐMS-ben az $f = s$ betűváltozatoké, következetesen ragaszkodik. Ehhez képest az irodalmárnak az a benyomása, hogy legkorábbi szövegemlékeinkhez, anyanyelvünk és anyairodalmunk ereklyéihez mintha szinte óvatlan kézzel nyúlnának.

Pedig a textológiának ugyanaz az alapelve, mint az orvostudománynak: ha gyógyítani mindig nem tudunk is, legalább ne ártsunk. A klasszikusok szövegtörténete során képződött minden egyes hibát legjobb tehetségünk szerint igyekszünk kijavítani, de azokat a szövegrészeket, amelyek nem bizonyosan hibásak, nem bántjuk. Ne okozunk további szövegromlást mi magunk.

Tekintsünk meg két vitatható példát.

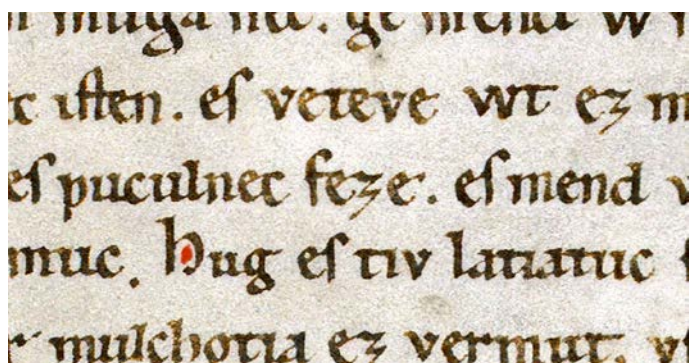
A. Molnár Ferenc szellemes meglátása és meggyőző szövegpárhuzamai nyomán a HB tökéletesen olvasható *feze* (*fészë* 'fészke') szavát az utóbbi időben a *feye* szóval szokás helyettesíteni: „úgy látom, hogy a HB. *feze* szaváról vallott értelmezésem kezd elfogadottá válni” (A. Molnár 2003a: 49). Az általa javasolt módosítás álta-

lános sikere egyben-másban emlékeztet a textológiában számon tartott egyik legközönségesebb másolói hibafajta lélektanára. A másoló ilyenkor a hibásnak vélt, de valójában csak elavult nyelvhasználat akaratlan korszerűsítését követi el, amikor az idegenszerű kifejezést otthonosabbra cseréli. Amikor a másoló a saját nyelvhasználatához közelebb hozza a lemásolandó szöveget, azt nemcsak figyelmetlenségből, nemcsak önkéntelenül teheti meg – már olvasás közben a korszerűbb vagy köznapibb változatot látva bele a forrásszövegbe –, hanem figyelmesen, tudatos döntéssel is elronthatja a szöveget, mondván, hogy ennek így és így több értelme van, ezt így és így szokták kifejezni, mint szövegpárhuzamok mutatják. A *lectio faciliior* lélektani kelepccéje még a tudóst is fenyegetheti, hiszen ő is anyanyelvi beszélő, és *fészé* ma már nincs, de *feje* még van.

Eredet-metafora a *feje* is, a *fészke* is: Ádámiban, az ő vétkes döntésében ismerjük fel a halál és pokol eredetét: fészket vagy fejét. A latin szöveg itt viszonylag távol jár a magyartól, nem igazít el. Lehet, hogy nem egyenrangú a két metafora – de értelmetlen dolog méricskélünk őket, hiszen szövegforrásunk csupán az egyiküket (*1. kép*) hagyta ránk, a másikat nem.

Textológusként ezen a tényen nem változtathatunk. A *feze* szót elemző Bárczi Géza (1982: 136) számára nyilvánvaló lehetett ez a tudományos játékszabály; bizonyára emiatt nem is tartotta szükségesnek az indoklást: „Más magyarázatai közül aligha vehető számba Sajnovics (*Demonstratio 6*) és Révai (*Ant. 223*) nézete, kik *feje* 'fons, origo' értelmezést ajánlanak.”

Más volna a helyzet, ha bizonyosak lennénk a másoló tollhibájában. Azonban a szöveg kifogástalanul érthető, ha a *feze* jelentése 'fészek'. A *-k* kicsinyítő képző nélküli alak megfelelője minden finnugor nyelvben megvan

1. kép. A feze kifogástalanul olvasható. Pray-kódex 136^r, OSZK.

(SzófSz). A képző nélküli, ősi változatnak a magyarban viszont csak egyetlen előfordulását ismerjük – éppen a HB-ből! Vakmerő szövegjavításunkkal tehát egyedülálló nyelvtörténeti adatot pusztítunk el.

A másik példa Orlovsky Gézáé, aki egy egyetemitan-könyv-fejezetben (2010: 52–56) úgy közelíti a szekven-ciaformához az ÓMS-t, hogy egy versszakát önkényesen áthelyezi máshová anélkül, hogy textológiai érvekkel bizonyítaná a szövegforrás versszak-sorrendjének hibás voltát.

József Attila, Petőfi, Kosztolányi szövegeihez sohasem nyúlnánk ilyen óvatlanul, már-már tiszteletlenül. Mi az oka annak, hogy ezeket az egyedülállóan értékes régi-ségeket viszont aggály nélkül átszabhatjuk? Az a széles körben elterjedt meggyőződés, hogy e legrégebbi szöve-gemlékeink valamennyien gondatlan, hibás másolatok. Ahogy Orlovsky írja az ÓMS-ről (2010: 54): „a Leuveni Kódex egy meglehetősen rossz, elrontott sorrendű és ta-lán csonka átíratát adja az *Ómagyar Mária-siralomnak*”.

A korai szövegemlékek e kedvezőtlen textológiai helyzetét általános szabály formájában Benkő Loránd mondta ki.

1.2. Mennél régibb, annál hiteltelenebb?

Indoklásával együtt, hosszan idézem Benkő Loránd általánosan elfogadott tételét: „A témakör egyik kulcskérdése abban áll, eredeti fogalmazványok vagy legalábbis szerzőiktől való kézirati maradványok-e szóban forgó szövegeink, vagy pedig másolatok. Szorosan ide kapcsolódik a szövegek keletkezési idejének problémája” (Benkő 1980: 20–22).

„Itt van mindjárt a korunkra fennmaradt régi kéziratok eredeti, szerzői példányainak és másolati példányainak aránya, illetőleg az abból a nagy számok törvényei alapján levont következtetés lehetősége. Jól ismeretes tény, hogy a kézirati másolatok a magyar írásbeliség legrégibb idejétől a könyvnyomtatás elterjedéséig a szövegterjesztés kizárólagos eszközei voltak, sőt a könyvnyomtatásnak még viszonylag fejlett idejében is rendkívül jelentős tényezőként szerepeltek. Ennek következménye, hogy még a felvilágosodás korából ránk maradt kéziratok nagyobbik része sem a szerzők eredeti fogalmazványa, de még annak tisztázata sem, hanem más kezeztől származó, a terjesztés céljait szolgáló másolat... S minél régebbi időkre megyünk vissza, annál inkább tolódnak el az arányok a másolatok javára. Kódexeinkben például már egészen ritka az eredeti szerzői kézirat vagy éppen a fordítási fogalmazvány; túlon túl nagy többségük sokrendbeli másolat valamelyik példány, mely legtöbbször nem is az eredeti alapján, hanem szintén másolatról készült, gyakran évtizedekkel, sőt esetleg évszázadokkal eredetijének keletkezése után. Mindebből következik, hogy csak véletlenszerű különlegesség volna, ha legkorábbi szövegeink valamelyike is a szövegalkotótól való, eredeti példánynak minősülne.

Már konkrétabb fogódzót is ad számunkra emlékeink külső képe, leírásának módja. Írásuk tisztasága, folyamatossága, a szövegalkotó, -fordító megformálással, áttétellel kapcsolatos küzdelmének nyomtalansága nem vall első kézből való, fordítási fogalmazványra, hanem másodlagos leírásra. Ezt eléggé jól meg lehet állapítani, ha ránk maradt szövegeink külalakját egybevetjük olyan, kétségtelenül szerzői fogalmazványoknak a leírásmódjával, mint amilyen, mondjuk, a BirkK.-é. Ettől persze a szövegek lehetnének még szövegszerzői tisztázatok is. Ennek azonban már az is ellene mond, hogy a HB. és K., az ÓMS. és a GyS. bizonyosan, a KT. és Sz. következtethetően olyan latin nyelvű kódexeknek az úgynevezett vendégszövegei, amelyek tipikusan másolati jellegűek, s meghatározott egyházi célok érdekében terjesztendő szövegeket tartalmaznak. Még inkább számításba veendő körülmény, hogy azon három esetben, ahol a teljes kódexet ismerjük, egyik magyar vendégszöveg (HB. és K., ÓMS., GyS.) leírója sem csak a magyar nyelvű rész papír-*ra* vetője, hanem a kódex egyéb, részben környező latin szövegeinek is másolója” (Benkő 1980: 21–22).

*

Az Árpád-kori magyar irodalmi élet sokkal fejlettebb volt annál a szintnél, amelyet Benkő Loránd elmélete igényelne.

Még a középkor végére, még a gyors fejlődést mutató 15. századra is igaz, hogy a „nemesség többsége nem érdeklődött az írás mestersége iránt” (Fügedi 1981: 457). A magyar ajkú polgárságot és mezővárosi lakosságot is megelőzték a népnyelvű okleveles gyakorlatban nemcsak a magyarországi németek, hanem még a csehül oklevelező zsolnai szlovákok is, miközben a magyar nyelv szinte

„nem jelent meg a jogi írásbeliségben” (Solymosi 2011: 495, 498; a Magyi-kódex jelentéktelen adatával talán nem számolva). Az Árpád-kori betűismeret persze még ennél a szintnél is sokszorosan gyengébb volt. A magyar szövegek folyvást bekövetkező lemásolása – Benkő elmélete – kéziratok rendszeres áramlását, pezsgő irodalmi életet feltételezne. Ilyen a korai Árpád-korban még latinul sem állt fenn: „Magyarországon a kereszténység első két századában oly kevés írnivaló akadt, hogy az ország szellemi elitje a XI–XII. században csak százötven-kétszáz főből állt” (Tarnai 1981: 15). A Tihanyi alapítólevél nemcsak a legkorábbi olyan oklevél, amely latin törzsszövege mellett sok értékes magyar szórványt is tartalmaz, hanem egyáltalán a legkorábbi, eredeti alakjában ránk maradt, latin nyelvű magyarországi oklevél. Oklevél kiadását elérte csak egyháziak igényelték maguknak (Guoth 1936: 26–32, idézi Gerézdi 1962: 21). Korai latin kódex is nagyon kevés maradt fenn (ÓmOlv xxxi, Vizkelety 1985, Csapodi–Csapodiné 1995). Felkavaró írástudatlanság-élmény rápillantani a korai Árpád-házi királyok egyik-másik pénzén a körirat jellegű, írásutánzó díszítésre (Réthy 1899: 5., 6., 18., 64., 94., 99., 109., 318., 338., 339. sz. stb.).

Életszerűtlen feltételezés, hogy mennél régebbi, forrásokban mennél szegényebb korba érkezünk, annál inkább másolatokkal lesz dolgunk. Épp fordítva: egyre nagyobb eséllyel bukkanunk eredetiekre. Ma, a nyomtatott könyvek – vagyis a több ezres másolati példányszámok – korában roppant valószínűtlen lenne egy olyan eset, amikor valaki egy önkiszolgáló könyvesboltban merő véletlenségből nem nyomtatványt, hanem egy klasszikus szerző saját kezű kéziratát emelné le a polcról. A magyar nyelvű kódexek korából fennmaradt kb. félszáz kötet között már akad néhány szerzői kézirat, de azért ott is sokkal gyakoribb a másolati példány. A vendégszövegek idejé-

ben viszont már a másolat lehetett roppant ritka jelenség. Ha a népnyelvű vendégszöveg létezéséről csak az tudhatott, aki beleírta kódexébe, akkor másolóra ilyen irat csak véletlenül található. Amikor pedig a történelemben legelőször esett meg, hogy valaki magyar nyelven szöveget jegyzett le, akkor még csak egyetlenegy magyar szöveglék létezett – az tehát per definitionem másolat nem lehetett. Nem lett volna szabad Benkőnek a nagy számok törvényére hivatkoznia akkor, amikor az időben visszafelé haladva éppenhogy egyre kisebbek a számok. A szabály valójában az, hogy mennél régebben elmúlt időről van szó, annál gyakoribbak az autográfok, s annál ritkábbak az allográfok.

Történetietlen, hogy az okfejtés egy kalap alá veszi az Árpád- és Anjou-kort, valamint a vegeyházi királyok korát. Az Árpádok idején roppant ritkák voltak a magyarul is tudó értelmiségiek. Az Anjou-korban lassan, a vegeyházi királyok alatt gyorsan növekedett az értelmiségi-képzés a közeli országokban megnyílt, olcsóbb egyetemeken (és olykor, átmenetileg, Pécsen, Óbudán, Pozsonyban), s a káptalani, plébániai, városi iskolák hálózata is fejlődött. (Egyetem, iskola és irodalom kapcsolatról Gerézdi 1962: 34–35, a késő középkori iskolai életről Erdélyi 2011: 81–95.) Az Árpád-ház kihalása és a mohácsi vész közötti bő két évszázadban mély változások zajlottak le az egyház-, iskola- és hivataltörténetben – az értelmiség-történet minden területén. A vendégszövegek korának és a magyar nyelvű kódexek korának tehát kevés közük van egymáshoz. Az Árpád-kor magyar írói még úgy írtak, hogy csak hallgatókra számíthattak, olvasókra nem – a Mátyás–Jagelló-korban viszont már igenis létezett kicsiny magyar olvasóközönség.

Az is történetietlen, hogy amikor szerzői kéziratról (autográfról) beszél Benkő, akkor a mai kor piszkozat-fo-

galmára gondol. A középkorban, amikor a szemüveg még nem terjedt el, és amikor nemcsak a pergamen, hanem a papír is ritka és drága volt, akkor szóbeliség és írásbeliség aránya igencsak különbözött a maitól, és a maiakénál sokkal nagyobb teljesítményű volt a szerzők emlékező-tehetsége. A legtöbb szerzői kézirat fejben már megfogalmazott szöveg belső, de talán nem hangtalan tollbamondása nyomán született meg.

Eleve történetiellen a középkorban szerzői kéziratról beszélni – de ezt nem kifogásolom, sőt én is azt a modern, textológiai szerzőfogalmat használom, amelynek a választékos, középkori szerzőfogalomhoz semmi köze. Ott szerzőnek azt a roppant kevés személyt tekintették, akinek *auctoritas* volt (Kiss 2010: 23). Én ellenkezőleg, könnyen osztogatom e megtisztelő megnevezést. A textológus szemében már az szerzőnek számít, aki úgy jegyez le egy szöveget, hogy közben nincs másoló helyzetben, más szóval nem az a célja, hogy egy előtte fekvő iratból vagy előtte elhangzott – tollba mondott, felolvasott vagy elénekelt – szövegből egy újabb – kézirati – példányt hozzon létre. Amikor a textológus szerzőről beszél, a szöveg eredetiségének fokáról nem nyilatkozik. Nem vizsgálja, hogy az író melyik elméleti képességére – emlékező- vagy kitaláló és szerkesztő tehetségére – milyen mértékben támaszkodott. Csak annak tisztázása fontos – a legfontosabb – a szöveg hitelességét vizsgáló személy számára, hogy a lejegyzés során lényegében pusztán szövegmemorizálás történt-e (ilyenkor másolóról beszélünk), vagy nem csupán az (ilyenkor szerzőről).

1.3. A második szóbeliség

„S minél régebbi időkre megyünk vissza, annál inkább tolódnak el az arányok a másolatok javára.” Benkő Loránd e gondolatával az a fő nehézség, hogy semmiképpen nem illeszthető össze Tarnai Andor ma általánosan elfogadott, helytálló felfogásával. Ő ismerte fel a „második szóbeliség” jelenségét (Tarnai 1981: 18–25, módszeres alátámasztás: Tarnai 1984). A második szóbeliség lényege, hogy a korai századokban a magyar irodalom kétnyelvű és kétközegű volt. Latinul megírták, magyarul elmondták, éspedig kétféleképpen.

A szertartás-rendben rögzített egyes latin szövegeket az egyházi értelmiségiek szóról szóra lefordítottak magyarra, és a magyar szóbeliségben ugyanolyan rögzített szövegek lettek belőlük, mint latin eredetijeik voltak az írásbeliségben. Volt közöttük, amit csak a papnak kellett megjegyeznie, volt, amit a hívőnek is. A *Hiszekegy* és a *Miatyánk* fordításának szövegét a keresztények máig megtanulják a hittani képzés keretében; nem volt ez más-hogy a középkorban sem.

A liturgiában rögzítetlen népnyelvű szövegeket viszont, mindenképp előtte a szentbeszédet, eleve népnyelven, rögtönzésszerűen hozták létre. Ennek az eljárásnak is latinul írott szakkönyvek – segédeszközök: exemplum-tárak, prédikációminták és -vázlatok – képezték alapját (Bárczi I. 2007), de a végleges megfogalmazás az élőszó sebességével, eleve magyarul, a beszéd elprédikálásának időtartama alatt ment végbe. Tarnai az előző eljárást fordításnak, emezt tolmácsolásnak nevezi.

E másodlagos – mert latin írásbeliségen alapuló – szóbeliség környezetében jelentek meg az első magyar szóvegmélekek.

Elemi helyesírási egyezmények már rendelkezésre álltak, hiszen a képzetebb egyházi értelmiségieknek (nem mindegyik pap volt a szükséges mértékben írástudó) oklevelezési gyakorlatukban rendre le kellett jegyezniük magyar tulajdonneveket. A helyesírások más és más, olykor az egyes szövegemlékeken belül is kevert hangjelölési rendszert képeztek, mivel a magyar írásbeliség legfeljebb helyi megszokásokon alapult, országos hagyományon még nem.

A kétnyelvű és kétközegű, latinul írott, de magyarul elmondott irodalom viszont nem volt csekély terjedelmű. Azok a korai kódexek, amelyek prédikáció-szerkesztéshez való segédeszközöket tartalmaznak, és amelyekről bizonyosan tudjuk, hogy magyarországi használatban álltak, az esetek többségében (a becsléshez már ÓmOlv: xxxii, l. még Korompay 2006: 121) tartalmaznak a hitélet kétnyelvűségét bizonyító jegyzeteket. A népnyelvű jegyzettől a vendégszövegig pedig már csak egy lépés.

1.4. Az abszolút olvasáshatár

Tarnai Andor általánosságban megrajzolta a magyar irodalmi nyelv útját a második szóbeliségtől az írásbeliségig. A folyamat hosszú ideje tart, és talán le sem fog zárulni: holnap is elhangzanak majd írásos előzmény nélküli (tisztán szóbeli) szónoklatok, lesz másodlagos szóbeliség (idegen nyelvű szócikkek nyomán megtartott egyetemi előadás), lesz tiszta írásbeliség (regényírás). Az időbeli változásokra tehát nem elég érzékeny az írásbeliség/szóbeliség fogalmi keret? Dehogynem. Történelmi vizsgálatokra, az időbeli változások ábrázolására tökéletesen alkalmas – ha szem előtt tartjuk, hogy amikor írásbeliségről beszélünk, voltaképpen olvasásbeliségre

gondolunk, sohasem az írás, hanem mindig az olvasás áll vizsgálatunk középpontjában. Hiszen nem az írás területén zajlott le a Tarnai által meggyőzően bemutatott változás, hanem az olvasásében.

Az írás területén nem volt lényegi különbség például egy vendégszöveg – mondjuk: népnyelvű glossza – korai papszerzője és egy másik pap, a 16. századi Karthauzi Névtelen között. Ami időközben megváltozott, az az olvasás területén történt, mivel a magyar nyelvű szöveghallgatás mellett megjelent a magyar nyelvű szövegolvasás is. Szemben a vendégszöveg lejegyzőjével, aki maga is, talán többször is elprédikálta a latin kódexébe bejegyzett prédikáció-előzmény (vázlat, magyarkifejezés-gyűjtés stb.) valamilyen változatát, a néma karthauzi, mint előszavában írja, a saját beszédmintáit kifejezetten olvasásra (mások általi felolvasásra és esetleg magánolvasmányul, tanulmányozásra) szánta. A vendégszöveg-szerző a fülnek, a Karthauzi Névtelen a szemnek írt. De még ez sem egészen pontos, hiszen a vendégszöveg-szerző is olvasásra dolgozott, ő is a szemnek. Ha önmagának készítette is, ha ő maga prédikálta is el beszédét, akkor is – csak éppen a saját szemének, a saját olvasmányának szánta művét. A változás tehát az olvasó vagy felolvasó szem tulajdonosában történt. Nem az olvasó – hiszen az író is olvasó –, hanem az olvasóközönség megjelenésében. A vendégszöveg-szerző a saját olvasmányát írta, a Karthauzi Névtelen másokét. A második szóbeliség kizárólagosságának tehát az vetett véget, hogy megszületett a magyar olvasóközönség. Ezt a pillanatot abszolút olvasáshatárnak nevezem.

Az abszolút olvasáshatárnak jól megfogható, nagyon határozott, tényszerű nyomot kellett hagynia a történetíró számára, ugyanis szükségképpen az olvasáshatáron kellett létrejönniük a legelső, egészében magyar nyelven írt könyveknek. A magyar nyelven való olvasás igényével

fellépő csoportok már nem tudtak mit kezdeni a vendég-szövegekkel, amelyeknek létezéséről csak azok tudhattak, akik beleírták őket kódexaikba. A középkorban senki sem bűvárolta a latin kódexeket magyar vendég-szövegekben reménykedve. A magyar olvasmányt igénylőknek magyar könyv kellett.

Egy korábbi tanulmányomban (2010a) megpróbáltam időponthoz kötni az olvasáshatárt, meghatározni azt a pillanatot, amikor először készült el egészében magyar nyelvű könyv. A magyar kódexek egyre gyakoribbá válásából évtizedenkénti bontással megrajzoltam a kódexek számának növekedési görbáját, majd ezt felszoroztam a szakirodalomban szereplő, átlagos kódex-elpusztulási állandóval. Az így nyert függvény az időben visszafelé haladva valamikor elérte az 1 értéket: feltehetően azóta vannak magyar könyvek. Ellenőrzésre a fennmaradt magyar nyelvű levelek (oklevelek és misszilisek) görbáját használtam, ugyanezzel a módszerrel, feltételezve egyrészt, hogy a hasonló anyagú könyvtárak a veszélyektől kb. hasonló hatékonysággal óvhatták, mint a levelesládát, másrészt, hogy pontosan akkortól lett értelme magyar levelek elküldésével próbálkozni, amikor már magyar könyvolvasó is akadt. Amelyik évtizedben a függvény az időben visszafelé haladva eléri az 1 -et, vagyis amelyekben egyetlenegy magyar levél keletkezett, arról az évtizedről gondolhatjuk azt, hogy valaki először küldött magyarul levelet (de választ már nem kapott rá). Az így nyert ideiglenes becslés mind a könyvek, mind a levelek esetében egyaránt az 1410-es évtizedet eredményezte. Akkorra tehát a magyar olvasóközönség jelentkezése, addig tarthatott a második szóbeliség egyeduralma.

Helyénvaló a figyelmeztetés, hogy műkedvelőként, intézményes kutatás – pályázati szerencse – nélkül akkor jó matematikai modellt felállítani nem tudtam. Érzésem

szerint az új hálózattudomány alkalmazása termékeny lehetne – pl. a „véletlen gráfok” budapesti eredetű elmélete –, de felkészültség híján egyelőre a vas átmágnesezésének hiszterézisgörbéjét használtam. Mindenképpen olyan modellre van szükség, amelyben a lineáris változások – esetünkben az olvasni tudást fejlesztő iskolázás, illetve a vasra ható elektromágneses tér növelése – mellett a hatást elszennvedő anyag pillanatnyi állapota – esetünkben az adott időpontban olvasni tudók, illetve a már átmágnesezett elemek száma – egyaránt befolyásolja az eredményt. A hiszterézisgörbe ennek az egyetlen feltételnek megfelel. Tudja ábrázolni a rendkívül lassú kezdetet, egy kritikus érték után a gyors növekedést, majd (már a magyar nyelvű nyomtatott könyvek idején) a növekedés lelassulásával járó telítődést – kb. azt, amit a tapasztalati adatok mutatnak.

Az abszolút olvasáshatár két korszakot választ el egymástól, nem két pillanatot. Ha határvonalat képzelünk a népnyelvű olvasóközönség létrejötte előtti és utáni korszak közé, akkor ez a vonal kirojtosodik. Az olvasóközönség nem egycsapásra, hanem fokozatosan, helyi hálózatok – mikro-olvasóközönségek – összekapcsolódásával jött létre. A számítógépes hálózatok történetének tapasztalata segít megérteni a jelenséget. Az 1970 körüli idők jellegzetes számítógépe egyszerre több feladaton dolgozott a számítóközpont helyi hálózatára katódsugárcsöves terminálokkal rákapcsolódó felhasználók számára. Az egyazon géphez tartozó felhasználók egymással a gépen keresztül munkakapcsolatot létesíthettek, de a gépek a külvilágtól elszigetelten működtek, a helyi hálózatok zártak voltak, nem voltak összekapcsolva egymással. Ehhez hasonlóan a Leuveni kódex domonkosrendi scriptorai a kódexet nem csupán létrehozták, hanem azt már a másolási tevékenység lezárulása előtt is felhasználták mint

a prédikáció-szerzés munkaeszközét. Egymás munkáját is tanulmányozva és gyümölcsöztetve mikro-olvasóközöniséget, afféle helyi hálózatot képeztek. E helyi hálózat magyarul értő tagjai természetesen az ÓMS-t is olvasták – de az abszolút olvasáshatár előtt az ÓMS olvasása nem terjedt túl kolostoruk küszöbén. Amikor ugyanezek a szerzetesek – talán egy domonkosrendi apácázárdában (Vizkelety 1986: 69–73) – szabadon prédikáltak a Leuveni kódex mintaszövegei alapján, akkor ott, az elprédikálás színhelyén olvasásra nem került sor, mert ott még nem alakult ki a helyi hálózat mikro-olvasóközönisége. Százötven évvel később bezzeg a domonkos és ferences rend apácázárdáiban már felolvastak – sőt másoltak, sőt már latinból fordítva létre is hoztak – népnyelvű műveket. S az akkori apácakolostorok helyi hálózatai, mikro-olvasóközöniségei immár nem is voltak elszigetelve egymástól. A férfi- és női kolostorok között is jól bizonyítható a népnyelvű szövegek áramlása. Ekkortól beszélhetünk a népnyelvű olvasóközöniség tényleges létrejöttéről: amikor a különböző helyi hálózatok között a szövegáramlás hálózatközi kapcsolatokat (angol szóval „internet”) létesített.

Az abszolút olvasáshatár fogalmának bevezetésével nem térünk le a Tarnai kijelölte ösvényről, sőt pontosabban el tudjuk választani egymástól a vendégszövegek tiszta Tarnai-korszakát – a második szóbeliség, a kétnyelvű-kétközegű irodalom korát – a kódexek korától, amikor az irodalomban a második szóbeliség mellett már a népnyelvű olvasás is megjelent.

A modell leírja a határeseteket is. A latin prédikációs segédletbe bejegyzett magyar glossza vagy nagyobb vendégszöveg és a már egészében magyar nyelvű prédikációs kötet között félúton van az eleve magyarul megjegyzetelt latin prédikációs könyv, amelyben a magyar kifejezések

nem szórványok vagy vendégszövegek, hanem eleve a főszöveg részei. Ilyen a *Sermones dominicales*, amelynek magyar szavakkal dúsitott latin szövegét egységként kezelték, és így is másolták. – A mindössze négyleveles Birk-kódex a margitszigeti domonkosrendi apácázárda számára készült rendi alkotmány és szabályzat töredéke Váci Pál szerzetes magyar fordításában. Az 1474-ben lefordított szöveg a szerzetesélet újjászervezésének egyik első nyoma. A reform nyomán vált általánossá a női kolostorokban a népnyelvű felolvasás szokása, s jött létre népnyelvű olvasóközönség. Váci Pál fordítása megelőzi a kb. 3 tucatnyi zárdai nyelvemlék-kódexet. A szakirodalom szerencsés véletlennek tartja, hogy a töredék a fordító keze vonásában maradt fenn. A modell alapján a fordítás saját kezű mivolta nem olyan nagyon meglepő. A Birk-kódex a női kolostori irodalom kibontakozásához képest, a saját műfajához, az apácaregulához tartozó olvasóközönség létrejöttéhez képest korai. Márpedig olvasóközönség nélkül nem áramlanak, tehát saját kezű lejegyzésűek maradnak a szövegek.

Vendégszöveg, illetve olvasóközönség számára készített szöveg ellentétének már Kurcz Ágnes jelentőséget tulajdonított. Az 1976-ban, negyvenéves kora előtt elhunyt tudós kihelyezett ülésen, kórházban megvédett kandidátusi értekezése csak jóval később jelent meg (Kurcz 1988), tanítványának, Klaniczay Gábornak önfeláldozóan gondos, a műhöz méltó szerkesztésében és sajtó alá rendezésében. (Vajon mi lett volna, ha Tarnai már elméletének kidolgozása közben megismerkedik Kurcz Ágnes könyvével?)

Kurcz hazai párhuzamot keresve – és nem találva – mutat rá arra, hogy Nyugaton más jellegű szövegek keletkeztek az olvasóközönség kialakulása után, mint előtte. A korai szövegek olyasfélék, mint a mi korai szö-

vegeink – de minálunk őszerinte elmaradt a második korszak, az olvasóközönség korszaka. Jóllehet Kurcz nem osztályozza nyelvelmékeinket ebből a szempontból vendégszövegekre és könyvekre, sőt a magyar fejlődés külön útját hangsúlyozza, mi az ő nyomdokain haladva mégis megtehetjük ezt az osztályozást, mivel a párhuzam igenis fennáll. Viszonylag részletesen idézem szavait:

„Az írni-olvasni tudás latin nyelvtudást jelentett: az anyanyelvű szövegek Nyugaton is három évszázadon át csak elszórva, latin szövegekbe szúrt glosszaként jelentek meg, mert nem volt olvasójuk; ámbár nemzeti nyelvű politikai-jogi formulák, részben oklevelek korábbi időből is maradtak, az első összefüggő irodalmi szöveg (az angolszász terület kivételével) csak a 12. századból származik. Amit korábban anyanyelven leírtak, abból 1150 előtt lényegében szájhagyomány útján terjedtek az irodalmi szövegek, s csak az 1200 utáni lovagregények árulják el tartalmukkal-formájukkal, hogy kéziratossá úton terjedhettek, felolvasták őket, sőt, egyéni olvasmányok is lehettek.

A kérdés tehát nem az, miért jelentkezett nálunk az ugyanilyen irányú fejlődés később, hanem: miért volt eleve erőtlenebb, ellentmondásosabb, miért nem bontakozott ki legalább a 14–15. században, mikor a gazdasági-társadalmi körülmények már megközelítették azt a kulturális szintet, amely ezt megkívánta volna?” (Kurcz 1988: 228.)

A – talán egyben-másban támadható (de most ne ezzel törődjünk) – gondolatmenet értékes része, azonnal belátható és a magyar irodalomtörténetben igenis alkalmazható igazsága az az állítás, hogy a népnyelvű vendégszövegeket a bejegyző saját magának írta be kódexébe, a nagyobb terjedelmű összefüggő művek lejegyzései viszont már olvasóközönség számára készültek.

1.5. Viszonylagos olvasáshatárok: a hagyománynélküliség szabálya

Ha az abszolút olvasáshatárt a magyar irodalom az 1410 körül kezdődő évtizedben lépte is át, ha kb. ekkortól lehet – közvetett eszközökkel, számításokkal – kimutatni magyar olvasóközönset, a változásnak ez az elmosódó dátuma nem a teljes irodalomra és nem az egész magyar országlakosságra vonatkozik. Közismert, hogy a népnyelvű olvasás és felolvasás szokása eleinte a kolostorokra korlátozódott, s utóbb az első magánolvasók is – többnyire nők – csak épületes olvasmányokat igényeltek. A tudtunkkal első magyar nyelvű világi könyv – Pesti Gábor Aesopus-fordítása – csaknem egy évszázaddal későbbi, mint egyházi megfelelője, a Jókai-kódex. Olvasáshatárból tehát kétfélének kellett lennie. Eddig csak az „abszolút” jelzővel ellátott, mert feltétlen és teljes olvasáshatárról volt szó: arról a – talán a 15. század második évtizedére tehető – időpontról, amikor először jelentkezett igény magyar nyelvű könyvekre. Beszélhetünk emellett kisebb jelentőségű, viszonylagos olvasáshatárokról is, amelyek társadalmi csoportonként különböző időpontokra esnek. Mivel pedig a középkor, Zemplényi Ferenc tréfáját idézve, marxista korszak volt abban a tekintetben, hogy műfaji rendszere szorosán kötődött egykori társadalmi csoportokhoz – ezért a műfajok is különböző időszakokban jelentek meg, annak függvényében, hogy az illető társadalmi csoport legkiválóbb tagjaiban mikor ébredt fel a népnyelvű olvasás igénye. Az egyházi műfajok sokkal korábban találtak megszerveződő, könyvfogyasztó publikumra, mint a világi irodalom műfajai.

A csoportok olvasóközönssé alakulása saját nemzeti műfaji megszokások kialakulásával járt. A 16. században hamar létrejöttek a fiatal irodalmakra jellemzően roppant

merev és egyszerű műfaji szabályok. A históriás énekek vagy a gyülekezeti énekek népes műfajcsoportjain belül a szövegek külső jegyei nagyon hasonlítanak egymásra. Verselési rendszer másutt se volt több, de a legnépszerűbb rendszeren belül nálunk akkoriban viszonylagos egyhangúság, az ún. „izo-szabály” érvényesült (Horváth I. 1991: 166–170; 1995: 104–108; 2009a: 372–375), talán az épp kialakult értelmező közösségek szigorú műfaji megszokásaival összefüggésben.

A korábbi időszakban azonban, amikor még nem szerveződött meg az illető műfajhoz tartozó olvasóközönség, és még nem merevedhettek meg az elvben oda tartozó, de még nem létező műfaji egyezmények, a roppant ritka magyar nyelvű művek magyar irodalmi megszokások híján európai műfaji rendbe illeszkedtek. A költők csak latin klerikus (egyházi vagy vágáns) vagy ritkán nyugati népnyelvű műfaji hagyományokat követhettek, közvetlen környezetükből kikerülő néhány olvasójuk csak ilyeneket várhatott el tőlük. A korai magyar versek szükségképpen európaiak.

Ha a 16. században kialakult, általunk történetileg el-sajátított műfaji megszokásokkal próbáljuk olvasni 15. századi, az abszolút olvasáshatár után, de még a világi olvasóközönség kialakulásának viszonylagos olvasáshatára előtt keletkezett irodalmunkat, rendre kudarcot vallunk. A korai művek mind hagyománytalanok, pontosabban nem magyar, hanem európai hagyományba illeszkednek.

E példátlan körülmény miatt álltunk tanácstalanul az e csoportba tartozó művek előtt. A maga módján mindegyikük hapax legomenon.

A *Soproni virágének-töredék* körül robbant ki az ún. „virágének-vita” (Tóth T. 2007), amelyet 33 esztendeje az én Balassi-könyvem (1982) kezdeményezett. A töredék-

ben nincs jelen – abban a két sorban, amely történetesen ránk maradt – a szolgálatmotívum, az udvari szerelem eszmerendszerének kétségtelen bizonyítéka, de ott van az a gyöngédség, hogy ne mondjam: dekadencia, amelyet a Balassi előtti évtizedekben – azt az adatgazdag időszakot jól ismerjük – már nem fogunk vizionálni. Balassi – 80 évvel a *Soproni virágének-töredék* után – mint a szerelmi líra kezdeményezője fog fellépni. Ez a vita oka.

A Mátyás-kori politikai líra súlyos remekművét, első – többé-kevésbé – világi lírai versünket, a *Szent László-éneket* irodalmárok éles stílusban vitatták, egyes egyedül amiatt, mert a középkori Európában gyakori műformája, kétnyelvűsége (Horváth I. 2009b) a rá következő 16. század magyar irodalmában lényegében nem mutatható ki, és így a kutatók, akik a 15. századi műfajokban a 16. századiak előzményét akarták látni, fogódzó nélkül maradtak.

Világi epikánk első darabjával, a *Szabács viadalával* ugyanígy állunk. A sok évtizedes, meddő vita után is az irodalmárok legújabb lexikonja, az ÚMIL még mindig hamisítványnak minősíti, mivel egyáltalán nem hasonlít a későbbi históriás énekekhez – de a nyelvészek és történészek továbbra is elfogadják hitelesnek. Be kell látnunk, hogy az értékes irodalmi emlék a maga párrímeivel, soronkénti lejegyzési módjával, sorkezdő nagybetűivel, fonetikai (nem morfológiai) alapú rímkövetelményével, szövegvers (nem énekvers) mivoltával inkább a nyugati népnyelvű, közelebről a német hagyományhoz illeszkedik (Bognár–Horváth I. 2009, Horváth I. 2010a: 96, Ötvös 2013: 14–16, 53), ideértve a hazai német költészetet is – nem pedig a históriás ének később kialakuló magyar hagyományához.

Az irodalmároknak azért okozott nehézséget a magyar világi költészet első korszaka, mert nem látták mögötte a műfaji hagyományt. Most már nyilvánvaló: azért nem látták, mert nem volt. Mennél mélyebbre ásunk a világi költészet történetébe, annál ritkábbak az emlékek – de egyúttal annál európaibbak is.

2. Ellenpróba: információ-történeti poétika

Elvárható, hogy igazolja a hagyománytalansági szabályt az ÓMS is. Két évszázaddal a *Soproni virágének-töredék* előtt még nemcsak a világi magyar lírának nem volt olvasóközönsége, hanem az egyházi magyar lírának sem. Mivel magyar nyelvű egyházi lírai műfaji megszokások akkor, az abszolút olvasáshatár előtti korszakban még nem léteztek – az ÓMS-nek is bele kell illeszkednie a *Soproni virágének-töredék*, a *Szabács viadala*, a *Szent László-ének* európaias sorozatába.

2.1. Az Ómagyar Mária-siralom európaisága

A későbbi magyar hagyományhoz alig illeszkedő, szintisztán európai mivoltával az ÓMS valósággal elképeszti kutatóit. Martinkó András (1988: 175) megdöbbenve állapítja meg, hogy a költeménynek nincs egyetlen kifejezése sem, mely ne a latin egyházi költészet egyetemese hagyományába illeszkednék. Dömötör Adrienn (2006: 34) egyenesen arra gondol, hogy a költemény csakis külföldi szellemi környezetben keletkezhetett, minden ízében annyira európai: „Abból kiindulva, hogy a magyar vers csak ott születhetett meg, ahol közönsége is lehetett (bonyolultsága nem található volna tetszésre a poétikai műveltség nélküli magyarországi frátereknél; nem véletlen, hogy a kódexirodalomban egyetlen szekvenciafordítás sincs), az következik, hogy a vers külföldön keletkezhetett, s ott is

kerülhetett be a – nyilván kisszámú – külföldi magyar közösség által használt kódexbe. (Ezzel az is megmagyarázható, a költemény miért nem szervesült a magyar költészet folyamatosságába.) A verset méltányoló közönség feltételezhető akár Itáliában – a korábbi vélemények is ezt valószínűsítették –, akár Alsó-Bajorországban, de nem zárható ki Bécs vagy Prága sem; kolostori, apátsági, káptalani iskolában, világi jellegű studium generalékon (a későbbi egyetemeken) vagy pedig a külföldre férjhez ment magyar királylányok népes kíséretében.”

Nem ellenkezem ezzel a színes elgondolással – azonban a szóban forgó, „nyilván kisszámú” magyar értelmiségit az abszolút olvasáshatár előtti Magyarországon is ugyanúgy elképzelhetjük a maguk fényes elszigeteltségében, mint külföldön. Az abszolút olvasáshatár előtti magyar irodalomban még csak európai írók álltak rendelkezésre. Anyanyelvű olvasás híján a magyar irodalomban még nem létezett belső hagyomány, s így elvileg sem létezhetett az európaiság irodalmi ellentéte, a parlagiasság. Az ÓMS itthon sem tudott volna másnak születni, mint európai költeménynek.

Európai az ÓMS – de nem pusztán fordítás, és nem is utánzat. Egy kötött fordításról vagy szabad utánköltésről rossz esetben azt lehetne mondani, hogy megközelíti, de nem éri el az eredetit, jó esetben pedig azt, hogy egyenrangú vele. A mi költeményünk több ennél. Latin mintája ugyan egyértelműen a rövid *Planctus* – amelynek egy változata a Leuveni kódexben is szerepel –, ám bőségesen merít egyebünne is (Martinkó 1988: 32, 38, 71–72, 106), így tehát nem fordítás, hanem – a fogalom középkori keretei között – eredeti kompiláció. Már Horváth János (1928: 132) kompilációnak mondta, Martinkó András pedig meg is mutatta a költemény szövege mögött a középkori latin egyházi költészet óceánját, a teljes

indukcióra emlékeztető szokatlan módszerrel bizonyítva be, hogy a költemény minden részlete az európai egyházi költészet közös kifejezéskincsének eleme (Martinkó 1988: 26–27, 113).

Martinkó felfogását nem vitatva annyit azért érdemes szem előtt tartani, hogy kompiláció és fordítás között a különbség csupán fokozati. Ma – elsősorban épp Martinkónak hála – az ÓMS-nek sokkal közelebb mintáját is ismerjük, mint Horváth János korában. Még mindig kompiláció az ÓMS, de már kevésbé.

Bölcséleti okból nem törődöm Martinkó egy – szintén Horváth János 1928: 132 nyomán kialakított – többször elismételt feltételével. Ő elvileg nyitva hagyja azt az általa is roppant valószínűtlennek mondott lehetőséget, hogy az ÓMS mégiscsak egy bizonyos műnek pontos fordítása legyen, csak a szóban forgó mű még nem került elő. Ebben az elméleti esetben már amannak a költője szedegette volna egybe a mi költeményünk fordulatait. Ez a Martinkó által megengedett, de nem feltételezett művelet – eredeti és fordítása közé még egy, közvetlenebb mintát adó, elveszett, lehetséges eredeti betoldása – elvben bármely fordítás esetében akárhányszor elvégezhető, hiszen fordítás és eredeti között mindig marad távolság. Zénón apóriája ez a fának hajított kőről. Egy eredeti mű a pontja és fordításának b pontja közé húzott szakaszon mindig elhelyezhetünk egy közbenső c pontot, egy köztes szöveget. De aközé és a b pont közé még mindig elhelyezhetünk egy további köztes d szöveget. S eközé és b közé is egy e -t, és így tovább. Kövünk sohasem fog a fának csapódni.

Kompiláció esetében az eredetiség az átvett elemek új és merész elrendezésében áll. Látni fogjuk, hogy ez a feltétel mind retorikai, mind verstani szempontból teljesül – ráadásul az irodalmilag még csiszolatlan ómagyar nyelven.

2.2. Retorika

A versnek van – ha nem ún. „tetőpontja”, hát legalább – egy nagyon nevezetes szöveghelye. Ez az, amit mindenki idéz, ez az, amit Vizkelety András ÖMS-könyvének (1986) címéül megtett: *Világ világa, Virágnak virága*.

Vylag uilaga: 'a fényesség fényessége'-e vagy 'a mindenség fényessége'? A szakirodalom szerint mindkettő egyszerre; két bibliai toposz – összevonva.

A *viragnac uiraga* kifejezés önmagában sem egyszerű. Benkő (1980: 333; 1985: 25) az anya önmegnevezésének tartja a *viragnac* szót (Mária a későbbi magyar egyházi irodalomban is gyakran kapja meg a *virág* megjelölést). Benkő Mészöly Gedeon (1944: 10) nyomdokain halad, aki egyenesen Mária szeplőtelen fogantatásának – akkor még dogmatizálatlan – nézetével hozná összefüggésbe a sort: 'Mária virága Jézus'. A. Molnár Ferenc (2003b, 73) egyszerűen csak 'Jézus a legszebb virág' értelemben olvasná.

A két többértelmű kifejezést, a világosság és a virág jelentésbokrait ezután a rím miatt még össze is kell kapcsolnunk egymással. S lehetséges, hogy nemcsak a rím miatt. Lehetséges, hogy egy mélyebb rétegben etimológiailag is összetartoznak. Benkő (1963: 20) szerint a *virág* és a *világ* ugyanarról a nyelvtörténeti töről fakad. *Virág* az, ami fényesen elüt tompább környezetétől, *világ* pedig maga a fény és *világ* az is, ami látható, ami fényt sugároz vagy ver vissza: vagyis a mindenség. Ezzel az ősmagyar korra vonatkozó, szubjektívizáló – a világmindenséget az egyén nézőpontjából megalapozó – feltevéssel összhangban van a vers elejének egyik költői megoldása. A latin mintában ezt olvassuk:

*Orbat orbem radio
me iudea filio
gaudio dulcore.*

A magyarban pedig:

*Walasth vylagumtul
sidou fyodumtul
ezes urumemtuul.*

Először az ötlik szembe, hogy milyen nagyon hasonlít a kettő. Az *orbat orbem radio* ('megfosztja a világot a fény sugártól') az *orbo* ('megfoszt') és az *orbis* ('mindenség') hasonlóságával játszik – a magyar a *világ* kettős ('fény', 'mindenség') jelentésével. Mindkét versszak a közölés (apo koinu) nevű versmondattani alakzattal él. De a latin tárgyias (objektív): Jézus gyilkosai engem, Máriát a fiamtól úgy választanak el, hogy ezáltal a világmindenséget is megfosztják a fény sugártól. A magyar alanyi (szubjektív): Jézus gyilkosai engem, Máriát a fiamtól úgy választanak el, hogy ezáltal az én világmindenségemtől vagyis fényemtől is elválasztanak. A magyar költemény szubjektív megoldása visszavezet a *világ* szubjektív etimológiájához ('ami látható') és egyúttal megalapozza azt is, hogy a magyar költemény személyesebb, líraibb, ha úgy tetszik: inkább Mária-siralom, mint a latin. És egyúttal visszavezet az ősmagyar nyelv amaz etimológiai rétegéhez, amelyben a *világ* mindkét jelentése még összefüggött a *virág* szóéval.

Próbáljuk meg lefordítani latinra ezt: *Vylag uilaga viragnac uiraga*. Az imént elemzett, zsúfolt, kimódolt poliszémia – jöllehet a kifejezés minden eleme egyházi toposz – latinul aligha valósítható meg. Emiatt nem lehet pusztán fordítás az ÓMS. Per definitionem nem tekinthetünk fordításnak olyan költeményt, amelynek méltán

leghíresebb részletét – sokértelműsége miatt – nem is tudnók visszafordítani a forrásnyelvre. (S akkor még nem is vizsgáltuk végig a *világ* jelentéseinek fokozatos kifejlését. A szó harmadik, utolsó előfordulásának jelentése az eddigiekkel szemben tisztán objektív: *kyth wylag fellyen* [idézéskor a tollhibákat javítom].)

2.3. Verstan

A magyar költemény a versforma szempontjából sem fordítás. Nem utánozza, csupán ihlető forrásnak tekinti a rövid *Planctust*. Orlovsky Géza kivételével mindenki egyetért abban, hogy a magyar fordítás a verstanilag egyforma versszak-párokat alkalmazó szekvenciaformát nem veszi át (Vizkelety 1986: 25), Orlovsky (2010, 53–56) azonban olyan szövegváltozatot elemez, amelyet saját maga – éppen a versszak-párok kedvéért – állított elő.

A szekvencia-forma részleges mellőzése részben természetesen a kezdetlegesség számlájára irandó – de talán nem kizárólag arra. Nyugodtan feltételezhetünk a versforma terén is jelentékeny újításokat ennél a különös magyar költőnél, aki olyan merész, kevéssé közismert szavakat alkalmazott – talán ő alkotta meg őket –, mint a *syrolm thudothlon* vagy a *buthuruth* (Benkő 1980: 344). Aki a közölkéseken túl olyan bonyolult inverziót is alkotott, amelyben az összetartozó tagok között jelentős a távolság. Ha a *Toldi szerelme* híres sorpárjában –

*Mert szökni a zsoldos, s állani nem bérért,
Kezde által hozzá, csak puszta kenyérért*

– az *állani* és az *által* összekapcsolása érdekes olvasói feladat, akkor a *ualnum* és a *halallal* összekapcsolása is az:

*Tuled ualnum
de num ualallal
hul yg kynzassal
fyom halallal.*

Már a rövid *Planctus* szerzője is jól tette, hogy alaposan meghúzta Godefridus de Sancto Victore hosszú *Planctus*-át, eltekintve azoktól a részekről, amelyekben a fájdalmas szűz részletesen bírálja a zsidók kegyetlen népét, Sion leányait pedig arra buzdítja, hogy ők is vegyenek részt gyászában. A magyar költemény még a rövidített *Planctus*nál is jóval rövidebb: szinte csak fájdalomkitörés. Drámaibb – tehát líraibb.

Az ÓMS nem minden pontján kezdetleges. A Leuveni kódexben olvasható latin *Planctus* viszont talán nem hibátlan. E latin változat költője – előttem nem világos okból – elrontotta a szótagszámra és rímképletre egyforma versszakpárokra alapuló szekvenciaformát azáltal, hogy az első versszakpár 1a felének végén olvasható *Crucior dolore* kifejezésből refréneféleséget fabrikált, s ezt bizonyos versszakpárok (3b, 4b, 5b, 6b) mögé odabiggyesztette. Nem tekintem okvetlenül fogyatékoságnak, hogy a magyar mester nem vette át elődjétől ezt a következtelen refrént.

De ha szabad megelőlegezni a következő, textológiai fejezet feltevését (3.6.3.2), akkor az sem zárható ki, hogy a magyar költő volt az, aki a *Planctus*nak a kódexbe való bejegyzése közben a refrénnel kísérletezgetett. Lehet, hogy már akkor hozzálátott a *Planctus* versformájának átalakításához, amikor – jóval a magyar vers megírása előtt – emlékezetből beírta a latin szöveget. Lehet, hogy a más szövegváltozatokban (Schumann–Bischoff 1970: 133) elő nem forduló refrénes szerkezet betoldásával, a szekvenciaforma átalakításával már akkor, félig tudatosan,

megpróbálkozott. Mintha már ekkor sem tetszett volna neki a szekvenciaforma.

Később, a magyar vers megköltésekor immár mellőzte a refrént. Ezt akár úgy is felfoghatnók, mintha mégiscsak a szekvenciaforma felé közeledett volna – de nem erről van szó. A költő a szekvencia-hagyománnyal – más módon – ezúttal is szembefordult, igen szerencsésen; annak legnyomasztóbb tehertételével: az *aa*-rímnyitással.

A 11. század közepén megjelent ún. új típusú – vagy a műfaj egy korai képviselőjéről *Laetabundus*-típusúnak is nevezett – szekvencia európai és magyar verstörténeti jelentősége közismert. A *Laetabundus* (Rajeczky 1956: II, 40. sz.; Holl 2012: 408. sz.) csoportjába tartozó szekvenciákat nemcsak strófapárok jellemzik, hanem a versszak-építkezés erős hajlama is az *egyforma-egyforma-más – egyforma-egyforma-más* (Pierre Lusson jelölésmódjával 001001 vagy 00010001 vagy hasonló, vö. Lusson 1985 és 2008) fajtájú rímszerkezet alkalmazására. Lehet, hogy a Balassi-versszakítusnak – *aa(a)bcc(c)b(dd(d)b(eeb))* – az új típusú szekvencia volt az előzménye, de az is lehet, hogy a córdobai kalifátus arab/héber muvassah-műfajának hasonló strófaszerkezete, török közvetítéssel, elvégre a török anyanyelvű költő által magyarul írott *Fekete szemű, szemöldökű* (1588 előtt, RPHA 402), szintén ebbe a rímszerkezeti csoportba tartozik. A trubadúrköltészet lezáratlan eredetvitájában (liturgikus-latin vagy arab ihletés?) döntő szerepet játszik az első trubadúr, Guilhem de Peitieu *Pos de chantar* kezdetű költeménye, melynek *aaabcccb...*-rímképlete a *Laetabundus*-típusú szekvenciáénak és – a Pireneusok túloldalán – az arab muvassahénak egyaránt megfelel (Frank 1966: 10 [44. sz.]).

Az egyhangú, epikus jellegű, *aaaa...bbbb...cccc...*-stb. rímszerkezetek lírai átalakítása, megszerkesztetté, ké-

sőbb – a szonettjellegű formákkal – terjedelmileg is zárt-tá tétele a nagy nyugat-európai irodalmakban is hosszú folyamat volt. A *Laetabundus*-féle eljárás lényege: az egyforma rímeket szabályos időközönként, mint majd a Balassi-versszakban, másféle rímek tagolják. Az *egyforma-egyforma-más* ritmus a legelső lépés a megszerkesztettség felé. De vakvágány. Az egyhangú *aa...*-rímnyitásban ugyanis eleve benne van a hozzáadó (additív) jelleg, amely a zárt szerkezet eszményéhez sohasem juthat el; *aa...*-rimből akárhányat tehetünk egymás után. A mi kis *Planctusunkban* – mely maga is új típusú szekvencia – van például *aabccb*, van *aaabcccb*, és van végül *aaaabcccb* képlet is. Mint Szigeti Csaba – a nemzetközi szakirodalom, de végső soron Dante nyomán – többször kifejti, a lírai zártságához csak a nem hozzáadással képzett *ab...*-rímnyitás útja vezethetett el (Szigeti 1993: 37–69).

Harminchárom évvel ezelőtt azon az állásponton voltam (1982: 182–184), hogy az ÓMS költője utánozni próbálta az új típusú szekvencia e jellegzetes rímképletét, a majdani Balassi-versszak rokonát. Akkor még nem volt szemem arra a nem egyszerűen előremutató, hanem valóssággal elképesztő vonásra az ÓMS retorikai és verstani szerkezetében, amelyet ma már a szekvencia-hagyomány meghaladására tett kísérletnek érzek. Persze nem haladhatunk meg olyasmit, amihez még csak el sem jutottunk. Pontosabb úgy fogalmazni, hogy az ÓMS egyszerre tett kísérletet a szekvenciaforma és a szekvencia formájánál líratörténetileg későbbi poétikai megoldás meghonosítására. Mik ezek? Az ÓMS heterostrofikus jellege és a költeményt záró áthajlás (enjambement) a szekvenciaforma két elemének csupán magyar megvalósítása. A költemény legelején az *xa-* (majdnem *ab-*) rímnyitás viszont már meghaladása a szekvenciaformának.

Az ÓMS ugyanis a latin kiskompozícióból nem vette át az *aa*-kezdésmódot, hanem *xa*-rímnyitással helyettesítette. Majdhogynem a nyugati lírára később általában jellemző *ab*-rímnyitással. Az *xa* és az *ab* között az egyetlen (felszíni) különbség az, hogy az *xa* esetében az első sor rímét a költő elejti, nem folytatja – de mindvégig nyitva hagyja a folytatás lehetőségét. A két nyitás közötti (mély) megfelelés abban áll, hogy a második sor nem ismétli meg az első rímét. Ily módon nem zárja be a kompozíciót, nem fejezi be a rímfeladatot, nem csap rá rímmel az első sorra. Az *ab*-nyitás magyar nyelven legközelebb három évszázaddal később, Balassinak egy 1590 körül szerzett versében (*Szít Zsuzsánna tüzet*, RPHA 1336) fordul majd elő (Szigeti 1993: 57). Ez a Balassi-vers nyomtatásban nem jelent meg, és kéziratban sem nagyon terjedt el, legalábbis Rimay nem tudott példányt szerezni belőle. Balassitól talán mégsem függetlenül tűnt fel az *ab*-nyitás műfogása egy 17. század eleji eperjesi-kassai evangélikus irodalmi társaságban, majd ennek és főleg a francia-német mintáknak hatására a Szenci Molnár-fordította zsoltárokból (Horváth I. 2015, 207–210). Az *ab*-nyitás a *Psalterium* lassú térnyerésének nyomán a 18. században gyakoribbá vált, de csak a 19–20. századi lírára lesz jellemző.

Figyeljük meg közelebbről az ÓMS nyitányát. Az első sor igével kezdődő, adys mondata –

Volek syrolm thudothlon

– ellentétes sorrendű – az igét hátravető – mondattal folytatódik –

syrolmol sepedyk

– majd a harmadik sor a másodikkal képez szórendi párhuzamot (most nem törődve a strófát lezáró – vö. Vadai 1991: 366 – igeismétléssel):

buol ozuk epedek.

Más szóval az első és második sor viszonya szimmetrikus (ún. chiazmus), a második és harmadik sor viszonya pedig a szimmetria ellentéte (ún. parallelizmus). Ha a magyar nyelv rectum/regens alapszórendje már akkor is fennállt, amit az évszázaddal korábbi HBK alapján is joggal feltételezhetünk, akkor az első mondat egészében *comment*nek minősül, akárcsak az, hogy *Vagyok [mint minden ember]: fenség.*

Figyeljük meg, hogy az elemzett versmondattani alakzatok nem követik, sőt éppen megfordítják a latin mintából kiolvasható szerkezetet. Ott az első két sorban közölést (apo koinu-t) találunk. A közölés természetesen a parallelizmusok egyik fajtája, olyan, amelyben a közös mondatrész, esetünkben a *lasso* 'fáraszt' ige, hátravetve, a második sorban, a rím előtt jelenik meg –

*Planctus ante nescia
planctu lassor anxia*

–, a harmadik sor viszont nem folytatja a parallelizmust. A *crucio* 'gyötör' ige a sor elejére kerül, chiazmust képezve a második sorral:

crucior dolore.

Vagyis a magyar mester megvalósítja mintája parallelizmusát és chiazmusát is – de mintájához képest fordított sorrendben adja elő őket. A módosítás lényege: úgy utánozza mintáját, hogy a magyar vers első két sora ne

adjon parallelizmust. Hogy – úgyszólván – *ab*-jellegű legyen a vers megnyitása.

Az antiparallel, *ab*-jellegű verskezdet annál felkavaróbb, mivel a költő nemcsak az itt nagyon pontosan követett latin *Planctusszal* fordul szembe, hanem a parallelizmus ősi, nyelvközi (Jakobson 1966, Austerlitz 1992: 335–339), ezen belül finnugor (Steinitz 1934, Austerlitz 1958) és magyar (Horváth I. 2010b: 228–231) hagyományával is. (Emlékeztetőül: a korszak magyar nyelvű világi epikájából Anonymus latin fordításában ránk örökített két sor –

*omnes loca sibi acquirebant
et nomen bonum accipiebant*

– ugyanolyan párhuzamos mondatszerkezetű, mint az Austerlitz [1958] által „parallel lines”-nak nevezett vogul és osztják verssorok.)

Hol található mintát a névtelen dominikánus erre a hihetetlen versindításra? Ha az *Analecta Hymnica* monumentális sorozatát lapozgatjuk, az a benyomásunk, hogy ugyan előfordulnak *ab*-rímnyitású darabok, a többség mégis *aa*-s. A népnyelvű lírákban azonban merőben más a helyzet. Frank (1966) és Mölk–Wolfzettel (1972) verstani repertóriumai szerint nagyon ritka a trubadúr- és trouvère-anyagban az *aa*-indítás. A később induló olasz lírára – a Leuveni kódex tartalma jelentős részben valószínűleg orvietói eredetű (Vizkelety 1986: 60) – még inkább áll ez. Bár például Jacopone da Todinak a latin Mária-síralmak hatását tükröztető műve (*Pianto de la Madonna de la passione del figliolo Jesù Cristo*) az új típusú szekvencia *Laetabundus*-formájára emlékeztet a maga *aa*-kezdetével, az első nagy olasz népnyelvű költészeti mozgalom, az ÓMS idejére már az egész félszigetre kiterjedő hatású

szicíliai költőiskola hatalmas verstani leltára alig néhány *aa*-nyitású verset tartalmaz (Antonelli 1984: 3–13 [1–34. sz.]). A népnyelvű olasz középkori világi lírában szinte egyeduralkodó az *ab*-nyitás, a vallásos anyagban pedig gyakori.

Az erőteljes, versmondattani chiazmussal is alátámasztott, *ab*-jellegű *xa*-nyításra kielégítő magyarázatul szolgálna, ha idegen népnyelvű lírai minták is hatottak volna az ÓMS költőjére. De hogy is ne hatottak volna? Ha magyar nyelvű irodalmi szövegek csak élőszóban áramlottak az idő tájt, akkor a népnyelvű, írásbeli versszerzés ötletét vajon mi sugallta neki, ha nem idegen, népnyelvű költemény?

*

Az ÓMS versformájának egy másik megdöbbentő jellegzetessége az, hogy heterosztrofikus: olyan versszakokból áll, amelyek különböző számban tartalmazznak verssorokat. Nyilvánvaló a párhuzam a *Planctusszal* és számtalan más szekvenciával. Az ÓMS-ben két 3-soros versszakot találunk, utánuk nyolc 4-soros következik, majd – ha szabad az *ulud* szónak külön sort adni – két 5-soros versszak zárja a verset. Ez roppant különös. A magyar líra a 20. századig majdnem kizárólag izosztrofikus (vagyis: egyforma versszakokat egymás után rakosgató) jellegű volt. A 18–19. században előfordult ugyan néhány szonettkezdemény (köztük nemigen emlegetjük az egyetlen sikerültet, Arany *Naturam furca expellas*-át), de a heterosztrofikus líra a fiatal Kosztolányi egyedi, többnyire heterosztrofikus versformáiig (*A szegény kisgyermek panasza*, 1910) és az ifjú Babits szonettjeiig (*Levelek Irisz koszorújából*, 1909), majd a nagy Baudelaire-fordításig (1923) lényegében vártni fog magára. Ady *Új versek* kö-

tete (1906) a „magyar Ugar” fölemlegetésével, a „Mit bánom én, ha utcasarkok rongya” versnyitással és mással országos botrányt robbantott ki, de verstani szempontból a kötet anyaga – a műfordítások kivételével – még izosztrofikus volt, akár a megelőző évszázadok magyar költészeté. Bár Veres András (2012) a rejtett lelki indítékokat ajánlja a mai olvasóközönség figyelmébe, Kosztolányinak a politikai gyökerű Ady-kultusz elleni fellépésekor az általa hangoztatott, tisztán irodalmi szempontból is bőven volt mit sérelmeznie. Egy, mondjuk, 5 egyforma versszakból álló költemény eleve retorikai felépítésű (mondanivalómat 5 fő részre osztom), szemben az egyszeri lírai ihletet képlékenyen követő egyedi versforma folyékony-ságával.

Az ÓMS tehát heterosztrofikus, mint a szonett, de terjedelmileg nem zárt, mint az. Csak fél győzelem a kompozícióért vívott harcban. Bő évtizeddel felfedeztetése előtt természetesen nem is vehetett részt, mint Baudelaire és Rilke, a zárt és egyedi lírai formák mintaadó költői, a Nyugat küzdelmeiben a modern magyar irodalomért. Mégis figyelemre méltó, hogy az ÓMS jó 600 évvel megelőzte a korát e heterosztrofikus jellegében.

Kicsit kedvezőbb a magyar költészettörténet helyzete a költeményt záró áthajlás vagy enjambement szempontjából. Mondattani határ és verssorhatár egybe nem esése, különösen ilyen rövid soros költeményekben, roppant ritkán ugyan kimutatható – Telegdi Kata verses levelének 6-szótagosai jutnak az eszembe (1596 előtt, RPHA 100) –, de azért alapjában az áthajlás is a 19–20. századi magyar költészet tulajdona, különösen József Attilaé (Szőke 1992: 86–93).

Az ÓMS szövegét, afféle végpoénként, jól előkészített áthajlás zárja.

Addig a verssor-határ és a nyelvtani (érthetőségi) határ mindig vagy egybeesett, vagy a költő valamilyen módon megőrizte verssorhatár és mondattani határ egyidejűségét. Itt például a *bezzeg* beszúráásával –

*O ygoz symeonnok
bezzeg scouuo ere*

– emitt pedig közöléssel óvta meg a verssorhatárt –

*Walasth vylagumtul
sydou fyodumtul...*

Hasonló eljárásra példa századok múlva Tuba Mihályé, aki emeletes közölést épített (*Megértsétek, keresztyének*; 1572 előtt, RPHA 861):

*Ím látjátok, maradásunk
ez világon nyájasságunk
rövid minékünk lakásunk
egymás között vígasságunk.*

A sorhatár közöléssel való védelme (Horváth J. 1956: 584–587) a középkori költészetben nyelvközi jelenség (Horváth J. 1956: 579, Horváth I. 2010b: 230–231).

Az áthajlás az ÓMS-ben olyan olvasói várakozás után következik be, amelyben a verstani sorhatár mindig nyelvtani határ, vagy közöléssel, batoldással azzá van téve.

Azt is megfigyelhetjük, hogy az áthajlásra egy 5-soros, tehát igen hosszú, a költeményben addig példa nélkül álló hosszúságú szótagszámláló sorozat végén kerül sor.

A nyugati keresztény középkor két nagy népnyelvű verstani eszménye, az eredetileg délies szótagszámlálás és az eredetileg északias hangsúlyszámlálás között – ez

utóbbi hívhatjuk tagoló versnek – az ÓMS nem dönt. Különböző versszakai különböző metrikákat követnek – sőt egyazon versszakon belül is megfigyelhető a két verselési mód:

Vylag uilaga
viragnac uiraga [hangsúlyszámláló]
keseruen kynzathul
uos scegegkel werethul [szótagszámláló]

Az ÓMS a verselési módok keveredésének szempontjából nem egyedülálló. A verstanilag különösen hajlékony magyar nyelv mindkét mintát, a szótagszámlálót és a hangsúlyszámlálót ténylegesen alkalmazta, a 16. század elejéig kb. hasonló mértékben. A verselés viszonylagos egységesülése (a szótagszámlálás uralomra jutása) csak az olvasóközönség gyors növekedésének időszakában, a magyar nyelvű könyvnyomtatás első évtizedeiben következett be.

Az ÓMS végén mindkét modell, a szótagszámlálást mellőző és alkalmazó változat is kap egy-egy 5-soros versszakot, *aabbc–ddeec* vagy *aabbx–ddeex* rímSOROZATTAL (a *c* rím csupán mondattani és szótári párhuzam, s így nagyon viszonylagos, sőt vitatható).

Vessünk egy pillantást az utóbbira, a második, záró 5-sorosra, a szótagszámlálóra. A versszak 3. sorának végén áthajlás lenne –

Keguggethuk fyomnok
ne leg kegulm mogomnok
owog halal kynaal...

–, de a sor épségét megvédi az itt újra alkalmazott közölés:

anyath ezes fyaal...

De most még mindig nem fejeződött be a mondat! A közlés alsó, felelő sorában – mint az imént idézett Tuba Mihály-vers emeletes közlésében – új közölést kellene nyitni, megóvando a verssor-határt. Ehelyett a szöveg legvégén bekövetkezik az, amire az ÓMS szövegében eddig nem volt példa (és a 18–19. század fordulójáig megint alig lesz rá példa): az áthajlás vállalása:

egembelu ullyetuk.

Az áthajlás forradalmát két finom megoldás, egy mondattani (pontosabban tonoszintaktikai, vö. Hetzron 1980) és egy verstani műfogás támogatja.

Az utolsó két sort a szövegértelmezők így szokták magyarázni: (1) *Az anyát édes fiával együtt öljétek meg!* E mondat kiejtésekor nem kötelező valamelyik mondatrészt fókuszba állítanunk. De értelmezhetjük a két sort olyan mondattal is, amelyben kötelező a fókusz: (2) *E g y ü t t öljétek meg az anyát édes fiával!* Aligha lehet szilárd állításokat tenni egy több mint 700 éves szöveg egykori tonoszintaxisáról – de talán már akkor is megvolt a magyar nyelv mai különleges képessége az ige előtti mondatrész középpontba állítására (Simoncsics 2006: 64). Értelmileg bizonyosan ez a mondatrész áll a centrumban. A fiával *együtt* meghalni vágyó anya jajszava több hatásos záró fordulatnál. Amikor ő a keresztthalálban magának részt követel, akkor csak első a követők hosszú sorában. Az *együtt* vezet be az anya szájával beszélő költőt és hallgatóságát, az egyetemes kereszténységet az együtt-szenvedés, a *compassio* világába, a húsvéti történetbe. Érzésem szerint az *egembelu* fókusz. Ily módon – az enjambement ellenére – kötelező mondattani hangsúlyt kap. Az áthajlás így nem okoz hangsúlytalan sorkezdést.

Az áthajlásra kifuttatott zárószakasz verstaniilag ke-
ményen szótagszámláló, a szekvencia- és vágáns költé-
szetben gyakori, 4 + 3 tagolású hetesekből álló sorozat:

*Keguggethuk fyomnok –
ne leg kegulm mogomnok –
owog halal kynaal –
anyath ezes fyaal –
egembelu ullyetuk.*

A ritmikai egyformasággal együtt fut a mondattani is, egészen a legutolsó sorhatárig. Verstani és mondattan-
ni határ majdnem végig egybeesik. Ez a második 5-soros
versszak a maga szótagszámláló sorozatosságával, a rit-
musminta folytonos megismétlésével egyre növekvő vá-
rakoazást idéz elő az olvasóban. Az immár négyszeresen
visszaigazolt ritmikai várakoazást az utolsó sor is, áthajlás
ide vagy oda, tökéletesen beteljesíti. A mondattanit azon-
ban nem. A sorozatosság eleinte mintha elfogadtatná,
úgyszólván megszokásba burkolja a kontrasztot, a meg-
lepetést, azt, hogy a verstani és a mondattani határ hir-
telen szétvált. Hasonló műfogást alkalmaz József Attila a
Születésnapomra zárásában, ahol az első sorhatárt a *nem
középiszolás fokon* beszúrásával védi meg az enjambe-
ment-től, hogy az aztán az utolsó sorpárban mégis bekö-
vetkezzék. Egyúttal szóbelseji enjambement-t is bevezet,
rácáfolva a kétszótagos verssorok ritmikai sorozatossá-
gán alapuló várakoazásra:

*Ēn egész népemet fogom
nem középiszolás fokon
tani-
tani!*

Az ÓMS-szerző is fontosságot tulajdonított a sorozatosságnak. Bár az orosz formalisták óta az alkotáslélektan az irodalomtudomány többé-kevésbé tiltott – mert ellenőrizhetetlen – területének számít, e mostani, kivételes alkalommal, ha az ÓMS valóban, mint megelőlegezhető, szerzői kézirat, arra vonatkozó bizonyíték van a kezünkben, hogy a költő figyelmét nem kerülte el az áthajlással végződő versszak sorainak ritmikai sorozatossága. Talán nem felesleges egy pillantást vetni azokra a ritmikai – énekléshez, felolvasáshoz vagy csak egyéni értelmezéshez való – tagoló jelekre (nagybetűk, pontok, vesszők [virgulák], most nem törődve a szóelválasztást jelölő kötőjelekkel), amelyekkel az a személy, aki az ÓMS szövegét rögzítette – feltevésem szerint maga a költő –, művét szegmentálta. Mivel az ÓMS legközelebbi mintájának, a rövid *Planctus*nak egy szövegváltozatát korábban ugyancsak ő másolta be a Leuveni kódexbe, annak a tagolását is érdemes emezé mellé állítani. Az összehasonlítás megmutatja, hogy a tagoló jelek alkalmazása mennyire felgyorsul, felszaporodik az ÓMS végén, a kontrasztos (előbb hangsúly-, utána szótagszámláló) ritmusú, áthajlással végződő versszakpárban.

Felkértem tanítványomat, Maróthy Szilviát, hogy rekonstruálja a felsorolt szegmentáló jelek rendszerét. Arra a következtetésre jutott, hogy az ÓMS tagolójelei verstani szempontból következetes rendszert alkotnak. A versszakot nagybetű nyitja, és pont zárja, a sorokat, sorkapcsolatokat kisbetű nyitja, és pont vagy virgula zárja. A vers első felében a statikusabb pont gyakoribb, a vers második felétől a lendületesebb virgula. Bebizonyosodott, hogy a költő írásjelező gyakorlatának nem mintája az a *Planctus*-változat, amelyet a Leuveni kódexben olvashatunk. A megfigyelés a következő fejezetben hasznosul.

2.4. Összefoglalás

Amikor még nem alakult ki az egyes műfajokhoz rendelhető olvasóközönség saját, nemzeti irodalmi megszokásokkal, akkor az irodalmi művek csak a rendelkezésre álló európai műfaji hagyományhoz illeszkedhettek. Olvasóközönség híján csak a szerző legközvetlenebb környezetében, előszóban vagy énekben váltak ismertté. A művek majdnem mindegyike megsemmisült.

Viszont műfaji szabályaik teljes mértékben európaiak voltak, nem jellemezte őket a 16. századi műfaji és vers-tani merevség és olykor egyhangúság, nem volt érvényes rájuk az a fáziskésés, amely a magyar irodalomtörténetet a legújabb korig általában jellemezni szokta. Népnyelvű irodalmunknak ez volt a leeurópaibb korszaka.

Vannak e művek között világiak, amelyek ugyan az abszolút olvasáshatár után keletkeztek, de még a magyar világi költészetet igénylő olvasóközönség létrejövete-lének viszonylagos olvasáshatára előtt. Így – saját, ma-gyar műfaji hagyomány hiányában – európai poétikát alkalmaztak. És van e művek között egyházi költemény: az egyetlen, amely az abszolút olvasáshatár előtti kor-szorból ránk maradt. Ennek se volt saját, magyar műfaji hagyománya, így ez is európai poétikát alkalmazott. Az ÓMS nem hapax legomenon többé – csakhogy rokonsá-gát nem a 200 évvel későbbi, kolostori közönségnek szánt egyházi lírában kell keresnünk, hanem az első magyar nyelvű, világi verses emlékek között, amelyek ugyanolyan rokontalanok nálunk és ugyanolyan otthonosak Eu-rópában, mint az ÓMS.

3. Ellenpróba: textológia

A Tarnai-tétel kimondja, hogy a második szóbeliségnek – az abszolút olvasáshatár előtti – századaiban a magyar egyházi szövegek még csak élőszóban áramlottak, az írásbeli közvetítés útja a latinoknak volt fönntartva. Ha a magyar szövegek írásban nem áramlottak, abból az következik, hogy a magyar szövegek másolása a Tarnai-korszakban, a második szóbeliség teljes körű érvényesülésének korában nem lehetett jellemző. Ha pedig nem másolták őket, akkor az abszolút olvasáshatár előtti korszak magyar szövegeinek legtöbbje eredeti szerzői kézirat kell, hogy legyen.

Mi cáfolná ezt az állítást?

Ha a korszakban nem volt jellemző a másolás, akkor nem lehetett jellemző a másolói hiba sem. Ha az észlelhető szöveghibák jellemzően olyanok, amelyek nem szerzőre, hanem másolóra vallanak, megcáfoltuk Tarnait és az ő tételére alapozott következtetést. Keressünk másolói hibákat az abszolút olvasáshatár – a jelenlegi előzetes becslés szerint a 15. század 2. évtizede – előtti időszak mennél régebbi magyar szövegeiben!

Mivel az ómagyar emlékek rövid terjedelméhez képest rengeteg a szöveghiba bennük, nem lesz nehéz dolgunk. A magyar nyelv rögzítésének helyesírási megszokásai akkor még igen kevésbé alakultak ki. Ez a körülmény nem könnyítette meg a magyar szöveg értelmezőjének, így lemásolójának dolgát sem. A másolónak könnyű volt hibáznia. Elvárható tehát, hogy e szövegekben bőségesen találjunk másolói hibákat.

A másolói hibák egy részét nem lehet megkülönböztetni a szerzői hibáktól: „a szerző ugyanolyan típusú hibákat követ el, mint a szöveg bármelyik más reprodukálója (másolója, szedője), csak jóval ritkábban, s ezekben a ritka esetekben is többnyire kijavítja” (Stoll 1987: 24). Ilyen – szerzőre és másolóra egyaránt jellemző – hiba például az aszinkronitás (önkéntelen előre- vagy visszatekintés), amikor a szerző vagy a másoló gondolatban már előreszalad egy később leírandó, vagy gondolatban visszaugrik egy nemrég leírt szövegrészhez, és megelőlegezi vagy megismétli azt. Ezekkel a hibákkal most nem foglalkozhatunk. Ami szerzővel nem szokott előfordulni, az a nagyobb szövegkihagyás (a gépiesen másoló személy figyelmetlenségéből kettőt lapoz) és különösen a félreértelmezés esetei a véletlen félreértéstől a szándékos torzításig.

E két utóbbi között a különbség olykor nehezen állapítható meg, de vizsgálatunk szempontjából a megkülönböztetésre nincs is szükség. Stoll Béla (1987: 31) a következő eseteket különíti el: a másoló mást olvas, mint ami előtte van (hasonló betűk felcserélése, szó és sorkihagyás), azt olvassa, ami előtte van, de leírás közben önkéntelenül megváltoztatja lélektani okból vagy stílárius vagy verstani megszokásai miatt. Szándékosan változtat a másoló, amikor a hibásnak tartott szöveghelyeket javítani véli (valójában elrontja), az elavult vagy ismeretlen jelentésű szavakat másokkal pótolja, a versformát átértelmezi, a stílust megváltoztatja, korszerűsíti. Ilyen, ezekbe a felsorolt esetekbe illő szöveghibákat keresünk.

Két példa saját gyakorlatomból. A 16. századi *Eurialus és Lucretia* ősmásolója a szerzői kéziratban a ritka *ilion* 'Trója' szót félreérthette, és a banális *ilien* 'ilyen' szóval cserélte fel. Az *Édes Anna* szerzői kéziratában a jól felszerelt háztartások ritka konyhai eszközének neve, a *haberő kanál* szerepelt. A Nyugat folytatásos közlésének

szedésekor ebből banalizálással *habverő kanál* lett. A kötetkiadás szerkesztője észrevehette az értelmetlen kifejezést, és kihúzta a főnevet. Így alakult ki a végső, de hibás változat: a *habverő*.

Mielőtt a legkorábbi szövegemlékeket elemeznők, vesünk egy-egy pillantást a későbbiekre, az abszolút olvashatár kora felől közelítve az igazán korai korszak felé, avégett, hogy lássuk az ŐMS és a HBK kontextusát.

3.1. *Laskai Demeter imádsága*

Az abszolút olvashatáron már inneni emléket felfedezője, Holl Béla egyértelműen szerzői kéziratnak, a kódexet másoló Laskai Demeter művének tartja, monográfusa, Mátaai Márta viszont inkább másolatnak. Álláspontja nem szilárd (Mátaai 2002: 34): „Tehát lehet, hogy Laskai Demeter fordította az imádságot. De az is lehet, hogy nem.” Az emlék másolat-volta mellett felhozott mindkét érve súlytalan.

Megfigyeli (uo.), hogy az emlék „a szövegtkép alapján... nem eredeti fogalmazványnak, hanem másolatnak, esetleg emlékezetből leírt írásműnek látszik. Nincsenek benne javítások, áthúzások, betoldások, amik egy fogalmazvány típusú szövegben lehetnének.” A másolat ellentéte nem okvetlenül pizkkozat. Az akár megtanulás, akár belső fogalmazás révén az emlékezetben rögzített szövegnek emlékezetből való lejegyzése textológiai értelemben szintén nem másolás. Az imaműfaj esetében pedig kifejezetten gyakori jelenség az emlékezetben való rögzítés.

Megfigyel (uo.) egy szöveghibát: *heremeth* 'örömet' helyett *hereneth* olvasható. Az, hogy Laskai Demeter az *m*-nek egyvel kevesebb lábat rajzolt, nem lehetett önkén-

telen félreértelmezés (a legjellegzetesebb másolói hibaforrás) következménye, mivel a lejegyzett szó értelmetlen.

3.2. *Rotenburgi János diák nyelvmestere*

Az abszolút olvasáshatáron álló emlék – bár szöszedet is ad – nem a szójegyzékek, hanem a szövegmélekek közé tartozik. A szakirodalom (ÓmOlv. 282; Molnár–Simon 1976: 65) egységes abban, hogy a magyar mondatok nem másolás, hanem latin és/vagy német értelmezéssel kísért tollbamondás nyomán, a kódex tulajdonosának kezvonásával kerültek bele a kódexbe.

3.3. *Marosvásárhelyi Sorok*

Az abszolút olvasáshatáron álló emlék műfaja glossza, vagyis olyan rövid szöveg, amely fogalmilag kapcsolódik anyakódexének törzsszövegéhez, de nem része annak, és bejegyzésére a törzsszöveg rögzítése után került sor. Glosszák esetében életszerűtlen másolatot feltételezni; ahhoz a következő tényezőknek mind együtt kellett volna lenniük: magyar anyanyelvű, anyanyelvén glosszákat készítő kódextulajdonos hozzájut történetesen ugyanannak a műnek egy olyan másik kódexpéldányához, amelyet őelőtte egy ugyancsak magyar anyanyelvű, anyanyelvén szintén glosszákat készítő kódextulajdonos birtokolt, és bemásolja abból a saját példányába a glosszát.

Az emlék szövegében természetesen nincs nyoma jellegzetesen másolói, vagyis félreértelmezésen alapuló szöveghibának. Azazhogy egy mégiscsak van: a magyar jegyzet szerzője félreolvasta a megjegyzetelt szöveg egyik szavát, és magyarázatában a *pavor* 'félelem' helyett

tévesen a *pavo* 'páva' szót vette alapul (Dömötör Adrienn 2006). Épp ez az a hibatípus, amelyet – de nem latin-magyar, hanem magyar-magyar félreértéseket – eredménytelenül keresünk.

3.4. Gyulafehérvári Sorok

Az abszolút olvasáshatár előtti szövegemlék glossza, olyan műfaj, amely – mint az imént leszögeztük – csak szélsőségesen valószínűtlen feltételek együttes megléte esetén lehetne másolat. A másolat álláspontját egyedül képviselő Benkő álláspontját már korán kétségbe vonták (Lázs 1984: 110), és a szakirodalom a bírálóknak adott igazat (Dömötör 2006: 39).

3.5. Königsbergi Töredék és Szalagjai

A vitatott – másfél évszázados szélső értékeket elérő! (vö. Tóth P. 2009: 117) – keltezés ellenére mindenképpen bizonyosan az abszolút olvasáshatár előtti szövegemléket Benkő (1980: 22 és egyebütt) megállapításai óta a szakirodalom egységesen másolatnak tartotta mindaddig, amíg Tóth Péter (2009) fel nem fedezte az anyakódex fénykép-másolatát. Az ő elemzésének hála most már úgy látjuk, hogy töredékünk – jóllehet terjedelmesebb – nagyon hasonlít a glosszaműfajra abban, hogy fogalmilag kapcsolódik anyakódexének törzsszövegéhez, de nem része annak, és bejegyzésére a törzsszöveg rögzítése után került sor. Ha mindez helytálló, akkor, mint a magyar-glosszás kódexek esetében, itt sem feltételezhető, hogy a magyar szöveg bejegyzője egy másik kódexpéldányról másolta volna szövegét.

3.6. Ómagyar Mária-siralom

Áttekintettük a magyar szövegemlékeket az abszolút olvasáshatár környékétől az ÓMS koráig, és úgy találtuk, hogy mindegyik engedelmeskedik a Tarnai-tételnek, amely e legkorábbi időszakban nem számol magyar nyelvű szövegek írásbeli áramlásával. Nyomós indokok kellenek ahhoz, hogy a legkorábbi két szöveget, az ÓMS-t és a HBK-t kivehessük a felismert törvényszerűség hatálya alól.

Az ÓMS esetében rendelkezésre állnak ilyen érvek; a következők.

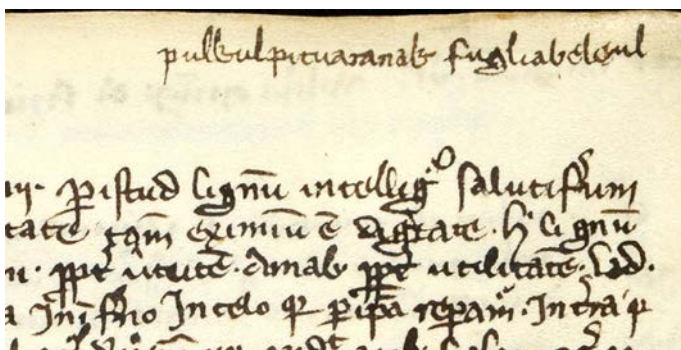
3.6.1. Szöveghibák

Az ÓmOlv. még nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a szöveghibákat a másoló ejtette-e, vagy maga a szerző. Lényegében azóta állítható, hogy az „ÓMS.-ban... nem kevés másolási hiba van” (A. Molnár 2003b: 74), és, hogy az ÓMS „általánosan elfogadott vélemény szerint másolat” (A. Molnár 2005: 84), amióta megjelent Benkő Loránd nagy, összefoglaló műve: „Igen feltűnőek az ÓMS. tévesztései is: *fyon*-t ír *fyom* helyett; *iunhumnok*-ot *iunhumnok* helyett; *felleyn*-t *fellyen* helyett; *ualmun*-t *ualnom*, esetleg *ualnam* helyett; sőt a *hyul* helyett is előbb *kyul*-t ír, nyilván az előtte levő szakasz *kyul*-jének hatására, s csak aztán javítja *hyul*-ra. Ezek is mind tipikus másolati vétségek, figyelmetlenségből, az előzmény esetleges nem jól olvashatóságából, előző szakasz ráhatásából stb. fakadók, melyeket szerző nemigen követhetett volna el” (Benkő 1980, 22).

Ezek az íráshibák a sajtó alá rendező szemével nézve egyáltalán nem kifejezetten másolói hibák, mivel egyik sem félreértelmezés következménye, sőt a hiba eredménye majdnem mindegyik esetben értelmetlen szó. (Egy

magyar kéziratok olvasásában szükségképpen járatlan, 13. század végi másolótól azt várnök, hogy az ÓMS ritka, talán saját alkotású szavait vagy a benne szereplő tulajdonnevet olyasmivel helyettesítse, tudatosan vagy önkéntelenül, ami ugyan hibás, de értelmesen, jelentésszerűen az.) A felsorolt esetek a legközönségesebb íráshibák, amelyek a legtöbbször a figyelemnek előre- vagy hátra-irányulásából erednek, és amelyeket ugyanúgy elkövet szerző mint másoló.

Az állítás igazsága belátható – de egy szerencsés körülmény folytán bizonyítható is. A Leuveni kódex 279^r felső lapszélén (2. kép) az ÓMS másolójának kezével két glosszát olvashatunk, a latin szentbeszéd-minta alapján magyar nyelvű prédikációjára készülő domonkos magyarkifejezés-gyűjtését (Vizkelety 2004: 130). E glosszák nem másolt, hanem kétségbevonhatatlanul szerzői szókapcsolatok. A második glossza – *pulkul pituaranak fugliabeul* – első szavában olyan jellegű, a figyelem előreirányulásán alapuló tollhiba észlelünk, mint a *ium-humnok*, a *felleyn*, a *ualmun*. A lejegyző fejében a *pukul* szó első *u*-jának leírásakor az járhatott, hogy a második *u*-hoz majd hozzá kell fűznie egy *l*-t – és már az elsőhöz is hozzáfűzte.

2. kép. A *pukul* nem lehet másolói, hanem csakis szerzői tollhiba. Leuveni kódex 279^r, OSZK.

3.6.2. A 9 szótagnyi szöveghiány

Az ÓMS legsúlyosabb szöveghibája az, hogy „valószínűleg másolási hiba folytán a *byuntelen* és a *fugwa* szavak között kb. 9 szótagnyi szövegrész hiányzik” (Molnár–Simon 1976: 43). Az állításhoz paleográfiai és zene-történeti indoklás tartozik.

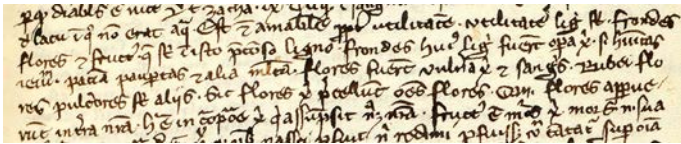
Benkő Loránd a szöveghiányt részben azzal bizonyítja (1985: 26; l. még Benkő 1980: 365), hogy „a *fugwa*-val kezdődő rész pont nélküli előzménye és kis kezdőbetűs volta miatt semmiképpen nem lehet versszak-kezdet”.

A versszak-záró írásjel alkalmazása nem kötelező szabály (hiányzik a *hyul* és a *Wegh*, továbbá a *felleyn* és az *O* között is).

A nagy kezdőbetű szabálya következetes – de az ÓMS lejegyzője általában hasonló betűt használt mind az *f*, mind az *F* jelölésére. A Leuveni kódex 254^r lapján, az ábécébe szedett tárgymutatóban mindenképpen *F*-re számítanak, de *f*-re emlékeztető betűt látunk (3. kép). Vizkelety András (2004: 139) – szerintem helyesen – *F*-fel írja át a tárgymutató szóban forgó betűjét. A 279^r levélen a *frondes*, *flores*, *fructus* szavak mondat belsejében és mondatkezdő helyzetben egyaránt előfordulnak. Nagy- és kisbetűs változataik között nemigen lehet különbséget felfedezni (4. kép). A megfigyelés feljogosít arra, hogy a *fugwa* akár *f*-nek, akár *F*-nek értelmezhető, *f*-nek látszó kezdőbetűjét a versszak-kezdő nagybetű szabálya alap-

3. kép. Különálló, nagy *F*.
Leuveni kódex 254^r, OSZK.

4. kép. Sok F és f. Leuveni kódex 279^r, OSZK.

ján F-nek olvassuk. (A sajtó alá rendező elemi feladata a jelkészlet-halmaz meghatározása. Pontosan ugyanilyen kérdésbe ütközünk akkor, amikor tudomásul vesszük, hogy a 20. század első felében elterjedt, korlátozott jelkészletű írógépeken nem volt *Í, í, Ū, ú, Ū, ū*, és gyakran az *Ō* is hiányzott, bár az *ő* általában megvolt. Az ilyen írógépen rögzített, kézzel átjavítatlan szövegben az *ü* hasonló valószínűséggel jelent *ü*-t, mint *ű*-t. Ezt a sajtó alá rendezéskor figyelembe vesszük.)

Benkő (1980: 23) Szabolcsi Bence (1959: 49) zenetörténeti eredményeivel is bizonyítja, hogy „az ŐMS. szövege nem maradt ránk a magyar költő megalkotta teljesen ép állapotban... A legkétségtelenebb hiány a *byuntelen* és a *fugwa* szavak közti mintegy kilenc szótagnyi szövegkihagyásban észlelhető, ami az eredetileg nyilván verssorok szerint írt szövege előző sorának (sorainak) másolati figyelmetlenségből való elmaradása.”

Szabolcsi e tanulmánya – Horváth Jánosnak a középkori magyar vers ritmusát tárgyaló füzetével (Horváth J. 1928) együtt – a történeti és összehasonlító magyar verstan ritka, értékes hagyományai közé tartozik. Szabolcsi verstani építménye azonban nem eléggé illik rá a kezünkben lévő szövegre. A helyreállított verstani séma épp az ŐMS legnevezetesebb pontjain illeszkedik rossz- szul: *Vylag uilaga...*, ill. *Fugwa – huztuzva...* – és szinte klapanciának hat.

Szabolcsi nézeteit az akadémiai zenetörténeti kézikönyv (Dobszay 1988: 460) nem támogatja. Kétkelkedik az

ÓMS énekelt voltában, és túl nagynak találja a magyar szöveg eltérését a latin verstani képletétől ahhoz, hogy az ÓMS szövegét a *Planctus* bármely ma ismert dallamához alkalmazni lehetne.

3.6.3. A latin minta

Ha az ÓMS a költő kezevonásában maradt ránk, és ha ugyanabba a kódexbe ugyanő írta be a rövid *Planctus* egyik változatát, akkor az egyszerűség tudománybölcseleti elve („Occam borotvája”) arra a feltevésre kötelez bennünket, hogy a rövid *Planctust* – természetesen nem a saját másolatát, amelyet beleírt a kódexbe, hanem az eredetét, amelynek nyomán beleírta – tekintsük annak a szövegnek, amelyet az ÓMS költője ugyan nem fordított le – hiszen az ÓMS nem fordítás, hanem eredeti kompiláció –, de legfőbb ihlető forrásának, mintájának, nyersanyagának tekintett. Szerintem pontosan ez történt.

Vegyük sorra az ellenérveket.

3.6.3.1. Latin minta és magyar parafrázis egyazon kódexben?

Az ÓMS és a Leuveni kódex legjobb ismerője és monográfusa, Vizkelety András (2004: 124) szerint mégsem: „nem ez a változat volt az ÓMS elsődleges latin mintája”. A tagadás indoklása korábbi művében található (Vizkelety 1986: 16–17): „a magyar nyelvtörténeti kutatások szerint a Mária-siralom mintegy fél évszázaddal korábban keletkezett annál, mint amikor azt kódexünkbe bemásolták. Éppen ezért nagyon valószínűtlen, hogy a fordítás alapjául szolgáló közvetlen latin minta is bekevert volna a kódexbe, mégpedig mintegy hatvan levéllel a magyar szöveg után.”

A mintegy hatvan levéllel későbbi kódexbeli helyzet csak a térben későbbi, az időben nem feltétlenül az. Vizkelety András rekonstrukciójából tudjuk, hogy a két-részes kódex először még bekötetlenül használatba vett első könyvének végére írták az ÓMS-t (és az azt követő rövidke divisiót), akár a kétkötetes kódex törzsanyagának pergamenre vetése után: „elképzeltető, hogy a pergamen már akkor némileg zsiros volt ezeken a helyeken, amikor a magyar szöveget a bejegyző ráírta, és a tinta már eleve nem jól tapadt a zsiros alapanyaghoz. Mindehhez néhány év intenzív használata elegendő lehetett” (Vizkelety 1986: 46).

Vizkelety a kérdésben illetékes nyelvtörténészek (közlebről Benkő 1980) álláspontját vita nélkül fogadja el, amely szerint az ÓMS egy korábbi nyelvallapotot tükröző szöveg másolata. Ebben az esetben, következtet logikusan, roppant valószínűtlen lenne, ha ezt az akkor kb. 50 éves fordítást épp egy olyan kódexbe másolta volna be a scriptor, amelyben történetesen az eredetije is ott volt. Ha viszont Benkő – ahogy gondolom – tévedett volna, és az ÓMS lényegében egykorú lenne bejegyzésének időpontjával, vagyis szerzői szöveg lenne, akkor Vizkelety valószínűtlenségi észrevétele ellenkező értelmet nyerne. Semmi valószínűtlen nincs egy olyan kódexben, amely egy szöveg latin eredetijét és népnyelvű parafrázisát egyaránt tartalmazza.

3.6.3.2. A hiányzó versszak kérdése

Gragger (1923) már az ÓMS felfedezésének bejelentésekor jelezte, hogy az ÓMS-ben van egy olyan szakasz – éppen a *Vylag uilaga* kezdetű –, amelynek nincs latin megfelelője a Leuveni kódex kis *Planctus*ában, ellenben egy hasonló, *Flos florum* kezdetű versszak megvan a *Planctus ante nescia* akkoriban közkézen forgó kritikái

kiadásában (Dreves–Blume–Bannister 1886–1922: XX, 156–158; Dreves–Blume 1909: 283 sq), amelyekben a költemény a Leuveni kódex kis *Planctus*ánál egyébként is kb. kétszerre hosszabb. E megfigyelés nyomán, továbbá abból a szerencsétlen körülményből adódóan, hogy a kódex hazatéréséig és Vizkelety vizsgálataiig a kutatók levélhiányt feltételeztek közvetlenül az ÓMS után, nyilvánvalóan adódott az az általános feltevés (amellyel egyedül Mészöly [1936] szállt szembe), hogy az ÓMS „csonka” (Horváth J. 1931: 91), s latin forrása a kódexben olvashatónál akár sokkal hosszabb is lehetett.

Gragger szerint tehát hiába hiányzik ez a versszak a Leuveni kódex *Planctus*ából, az ÓMS költője egy teljesebb *Planctus*-változat nyomán mégis felhasználta a

*Flos florum,
dux morum,
venie vena,
quam gravis in clavis
est tibi pena*

szakasz ihletését, emígyen:

*Vylag uilaga
viragnac uiraga
keseruen kynzathul
uos scegegkel werethul.*

De valóban ez a latin versszak ihlette-e a magyar dominikánus költeményét?

Gragger véleményét a nyelvészek egy része felületesnek tartja. Mészöly Gedeonhoz csatlakozva Benkő Loránd (1980: 333) sem fogadja el a párhuzamot, kérdésesnek tartva, hogy a *viragnac uiraga* a *Flos florum* megfelelője lenne. Később (1985: 25) még határozottabb:

„Igen valószínűtlen az a feltevés, hogy a magyar Mária-siralomnak más, teljesebb Godefridus-szöveg is forrása lehetett, mint amit a Löweni Kódexben leírt *Planctus* tartalmaz. Ez a teljesebb sequentia-szöveg *Flos florum*-ára hivatkozó állítás Graggertól... származik, és átveszi az ÓmOlv. (129) is. Mészöly... azonban kimutatta, hogy a *Flos florum* és a *viragnac uiraga* semmiféle közvetlen kapcsolatban nincs egymással, s így nem bizonyíthatja a magyar fordító teljesebb szövegismeretét. És – tegyük hozzá – erre semmi más jel sem mutat.” Vizkelety (1986: 33–34) eldönthetetlennek tartja, hogy a *viragnac* Máriát jelenti-e, ahogy Mészöly és Benkő vélné, de jelzi, hogy a *Planctus Flos florum*-strófájának folytatása (*Dux morum*) nem illik az ÓMS-hez. A. Molnár számol azzal, hogy e sorok mélységesen topikusak, és nem szükséges, hogy a latin minta egy bizonyos versszakát jelöljük meg forrásként, mégis meggondolandónak tartja, hogy „a világ világa / virágnak virága sorokat tartalmazó versszaknak a megfelelője, noha nincs benne a Leuveni kódexbe bemásolt *Planctus*-szövegben, a *Planctus* más változataiban és 'alapszövegében' megtalálható” (A. Molnár 2003b: 73).

A kérdés megoldásának egyik útja elvben akár a kérdés eltüntetése is lehetne. Hiszen beszélhetünk-e fordításról mindaddig, amíg a *Vylag uilaga viragnac uiraga* kifejezés dús poliszémiáját idegen nyelven még csak elképzelni sem tudjuk? Nagy a latin és magyar versszak jelentésbeli különbsége. Ugyanakkor azoknak a kutatóknak – Gragger Róberttől egészen Madas Editig (szóbeli közlés) – is igazat kell adnom, akik nem szívesen tulajdonítanak a véletlennek, hogy latinul is, magyarul is a 'virág(ok) virága' jelentéssel együtt fordul elő a 'szögek' jelentés. Az *Analecta Hymnica* végtelen adatbázisában ugyan egymás közelében is előfordul a kettő (Dreves–Blume–Bannister 1886–1922: II, 44, 41. sz.; X, 27, 26. sz.; XLVIII, 361, 361. sz.;

L, 71, 66. sz.; LII, 10, 9. sz.; LIV, 211, 140. sz.; LXIV, 44, 517. sz.; LXIV, 76, 959. sz.), de kapcsolatuk nem olyan jellegű, mint az ÓMS és a *Planctus* esetében. Ahol az egyház költői a virágzó keresztfáról és az édes szögekről beszélnek, ahol a kiömlő szent vér virágzását ünneplik, vagy akár a szögek okozta szenvedésből kivirágzó hitre mutatnak rá, ott csak az oxymoron közös a mi költeményünkkel. Mindössze egyetlen olyan verset találtam, amelyben szögmotívum („O decus, o clavi suaves in stipite suavi”) viszonylagos közelében fordul elő a Szűz Máriára vonatkoztatott ’virág virága’ jelentés: „Virginei floris honor et flos castus honoris” (L, 375, 289. sz.). A szög- és a virágmotívum találkozása az adatbázis alapján nem volt gyakori. Graggerék aggálya jogos. Mivel nem elég topikus, nincs jogunk pusztán véletlennek tekinteni, hogy a magyar költő ugyanúgy szögekkel kínzott virágnak mondja Jézust, mint latin mintája. Márpedig a Leuveni kódexben olvasható *Planctus*ból ezt nem vehette. De akkor melyik *Planctus*-változat a magyar szöveg forrása?

A megoldást Martinkó Andrásnak köszönhetjük. Bár az évtizedekig élt közmegegyezésnek engedve Vizkelety is (1984: 18–20) még mindig a hosszú *Planctus* szövegével szembesíti az ÓMS-t, Martinkó (1988: 38 sq) végre világosan leszögezi, hogy a „magyar fordító előtt nem az általában mintának tekintett szekvencia állt”, sőt „az ÓMS fordítója egyáltalán nem ismerhette a teljes *Planctus*”.

Az utóbbi évtizedekben elterjedt kritikai kiadás a *Planctus ante nescia* 17 teljes szövegű (a műnek nemcsak részleteit idéző) kéziratát hasznosítja (Schumann-Bischoff 1970: 129–134). A 9b versszakig terjedő rövid *Planctus*t ad egy karlsruhei kódex. A 8b versszakig tart a Fragmenta Burana és a Leuveni kódex változata egyaránt. A Leuveni kódexből hiányzó versszak a Leuveni kódex kivételével tehát a rövid *Planctus* egyéb változataiban

igenis megvan (Schumann–Bischof 1970: 133), sőt még a Leuveni kódex variánsában is világosan mutatja a 3a. versszaknak legalább a szekvenciaforma-megszabta hűlt helyét a verstanilag hozzá tartozó, de bejegyzett 3b. versszak. Hiánya nyilvánvaló szöveghiba. Martinkó (1988: 76–79, 106) a „közös hibák” régi módszerét (Stoll 1987: 45–50) kifogástalanul alkalmazva tér vissza Mészöly azon nézetéhez, hogy a magyar költő mintája a rövid *Planctus* volt, de – szemben övele – azt nem a Leuveni kódexbeli latin szöveggel azonosítja, hanem a rövid *Planctus* alosztályán belül valami olyan, elveszett szöveggel, amely a Fragmenta Burana megőrizte variánshoz állhatott közel (1988: 84–93).

Martinkó aligha vitatható bizonyítása a hihetetlen-séig valószínűtlen eredményre vezetett.

A 8b versszakig terjedő kis – legkisebb, még a karlsruheinél is rövidebb – *Planctus* megvoltát a Schumann–Bischoff-kiadás adatai nyomán három helyen tudjuk bizonyítani. Megvan (1) a Fragmenta Buranában, megvan (2) a mi Leuveni kódexünkben, és persze (3) abban a ma már ismeretlen forrásban is meg kellett lennie, amely a magyar költőt ihlette meg. A magyar költő versének latin nyelvű mintája (3) és az általa saját kezűleg bejegyzett latin *Planctus* (2) között természetesen összefüggésnek kellene lennie. Ezt a több mint természetes, szinte elengedhetetlennek mondható kikötést azonban a kutatás rég kizárta!

Már az ÓMS első kutatói észrevették, hogy az ÓMS költője nem a Leuveni kódex kis *Planctus*ának mintáját követte, hanem sokkal hitelesebb szöveget vett alapul. Ezt nemcsak a hiányzó versszak támasztja alá, hanem a *ualnum* megfelelője is a latin eredetiben, a *separer*, amelynek nem felel meg a Leuveni kódex hibás *separor*-ja, to-

vábbbá a *quem promisit, gladium* is összhangban van az ÓMS értelmezésével, szemben a Leuveni kódex *Planctus*-ának értelmetlen *quod promisit gladio*-jával.

Nehéz kigondolni olyan feltevést, amely összhangba hozza azt a két, szögesen ellentmondó megfigyelést, hogy az ÓMS mintája ugyan a 8b. versszakkal záruló, ritka, rövid *Planctus*, olyan, amilyen a Fragmenta Burana változatán kívül csak a Leuveni kódexben olvasható – de a minta mégsem a Leuveni kódex rövid *Planctusa*, hanem egy annál lényegesen jobb szöveg. A két megfigyelés akkor viszont könnyen összehangolható, ha az ÓMS szerzői lejegyzésű szöveg. Ebben az esetben ugyanis a magyar mester nem az őaltala bemásolt *Planctus* – a másolat – alapján, hanem annak mintapéldányából dolgozhatott. A két bejegyzés az alkotói tevékenység két szakaszába enged bepillantani. Gondolatkísérlettel próbáljuk ki ezt a lehetőséget.

Vizkelety (1984: 46) elénk állította a folyamatot, amelynek során a kétkötetes kódexet már bekötetlenül munkába vették. Idéztem a kódex fizikai vizsgálatán alapuló ama feltevését, hogy az ÓMS-t az első kötet végére utólag – huzamosabb kódexhasználat után – jegyezték be az esetleg akkorra már kissé elzsírosodott, a tintát kevésse megkötő, kevésse magába szívó pergamenre. A folyamatos lapszámozású második kötetbe ugyanez a kéz talán korábban jegyezte be a rövid *Planctust* (Vizkelety 2004: 124). A két bejegyzés között akár évek is eltelhettek, miközben a scriptor szövegismerete gyarapodhatott.

Tegyük fel – minden okunk megvan rá –, hogy a scriptor rendkívüli érdeklődést tanúsított a *Planctus* iránt, hiszen az alapján prédikációkat tartalmazó kódexbe mindössze két hosszabb verset jegyzett be: a *Planctust* és magyar változatát. Elképzelhető, hogy a latin költemény

szövegét nem egycsapásra, hanem fokozatosan ismerte meg. Ez a körülmény kielégítően magyarázhatná, hogy a kódex latin változatában súlyos szöveghibákat találunk, szemben a feltevésünk szerint később megfogalmazott ÓMS-sel, amely – láttuk – értelmileg sokkal közelebb áll a *Planctus* kritikai szövegéhez. Elképzelhető, hogy a scriptor nem is írásos forrás nyomán, hanem hallomásból, egy elmondott vagy elénekelt *Planctus*ra többé-kevésbé visszaemlékezve vetette pergamenre a latin szöveget, de a magyar költemény elkészítésekor már olvasmányra is támaszkodhatott. A szöveg hibák összhangba hozhatók ezzel a feltevéssel.

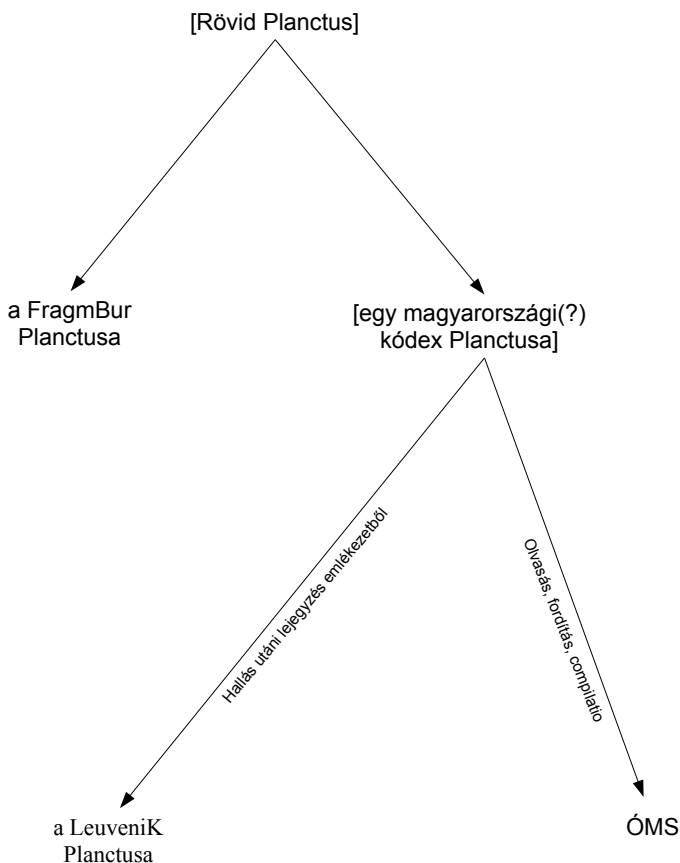
Az értelemzavaró *quod promisit gladio* (6a) elemzésre nem szoruló tollhiba. Elfelejtéssel magyarázható a hiányzó versszak (3a) és verssor (7a). Emlékezetből való lejegyzésnek tulajdoníthatók a versforma szempontjából egyenértékű elemeket érintő versszak- és -sorcserek, valamint a *crucior dolore* refrénszerű betoldása. A *non* helyett álló *nunc* (7b), a *nos* helyett álló *me* (8b) szintén az emlékezet rovására írható (s talán a magyar tagadással, illetve számjelöléssel függhet össze). A *separer* helyetti *separor* (7b) banalizálás. A következő hibacsoport közös jellemzője pedig az, hogy a helyes és a hibás alakok a hangtan szintjén közelebb állnak egymáshoz, mint az írásjelek szintjén. Inkább félrehallások, mintsem elírások: *tam* helyett *quam* (2b), *effugit* helyett *effudit* (3b), majd háromszor is *quam* helyett *tam* (4a, újra 4a és 4b). A már említett verssorkihagyás (7a), a *non* helyett álló *nunc* (7b), a *dulcis* helyetti *digni* (4b) és a *genitus* helyetti *gemitus* (4a) olvasott vagy hallott szövegforrás másolásakor egyaránt képződhetett. Szigorúbb szűrő alkalmazásával is hasonló eredményre jutunk. A karlsruhei példány, a Fragmenta Burana és a Leuveni kódex rövid *Planctus*ai mindegyikének számos saját, csak őrá jellemző szöveghi-

bája van, tehát nem másolhatták őket egymásról, hanem közös szövegőstől kell származniuk. Vegyük szemügyre most a Leuveni kódex szövegváltozatának saját hibáit. Bizonyos, hogy túlzott aggályoskodás ez, hiszen a lejegyzők hajlamosak egymástól függetlenül is egyformán tévedni, lévén a megértés csekély mértékben maga is alkotó tevékenység (Stoll 1973: 14). Könnyen meglehet, hogy például a karlsruhei változatban és a Leuveni – a kritikai kiadás elírása szerint londoni (Schumann–Bischoff 1970: 133) – kódexben egyaránt a *separer* helyére került *separor* például ilyen Stoll-féle „horizontális irányú variáns” (i. h.). Egészen saját hibája a Leuveni kódexnek a kifejezetten félrehallásra valló *effudit* (3b), a *tam* (4a, 4) és a félrehallásnak is vélhető *gemitus* (4a). Hallás után, emlékezetből való lejegyzéssel magyarázható a csak a Leuveni kódexből hiányzó versszak (3a), a sok felcserélés (5ab), a *nos* helyére kerülő *me* (8b) és főleg a versforma egyedülálló, csak a mi szövegváltozatunkban észlelhető félreértése: a *crucior dolore* refrénszerű beillesztése.

A legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a Leuveni kódex egyazon kézzel bejegyzett mindkét verse, a *Planctus* is és az ÓMS is ugyanazon a szövegen alapul: a rövid *Planctus*-nak egy ma már ismeretlen, de a Fragmenta Buranában olvashatóhoz nagyon hasonló változatán. A latin szöveg ezt az ismeretlen változatot bizonyára még emlékezetből, sok félreértéssel, valószínűleg elhallással ismétli meg, a magyar szöveg költőileg sokkal nagyobb eltérései mögött viszont nincs félreértés, mert az átdolgozás immár a latin szöveg írott, megbízható változatán alapult (5. kép).

3.6.4. Összefoglalás

A szöveghibák nem bizonyultak másolói hibáknak. Az állítólagos szöveghiányt nem tudtuk bizonyítani. A Leuveni kódexben olvasható rövid *Planctus* pedig továbbra is az ÓMS nagyon közeli – igaz: csupán oldalági – rokona.

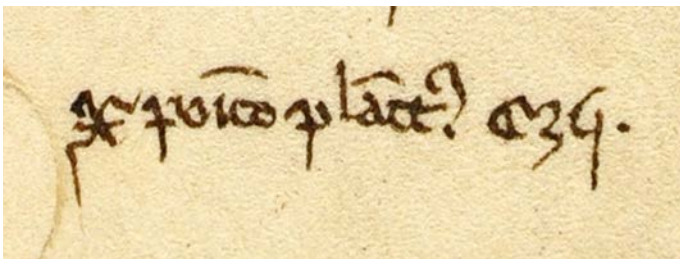

5. kép. Az ÓMS szövegtörténete.

A nyelvtörténet szívesen korábbra keltené az ÓMS-t mintegy 50 évvel – de filológiaiilag nem tudjuk bizonyítani, hogy másolattal van dolgunk. Valószínűleg szerzői (kompilátori) szöveg, a Leuveni kódexben olvasható kézírata bizonyára autográf. Ez a körülmény rendkívüli módon felértékeli az *Ómagyar Mária-siralom* scriptorára (a Leuveni kódex egyik létrehozójára) és szellemi környezetére (a Leuveni kódexet létrehozó többi domonkos másolóra) vonatkozó eddigi, nagyon eredményes kutatások jelentőségét. Akkor az e kutatásokat összefoglaló főmű (Vizkelety 2004) nem egyszerűen az *Ómagyar Mária-siralom* lejegyzőjét, hanem magát a költőt és munkatársait, közvetlen alkotói műhelyét világítja meg. Akkor a költeménynek a kódex tárgymutatójában vagy tartalomjegyzékében olvasható „Christus” elnevezését (címét vagy tárgymegjelölését), továbbá különös „poetico-planctus” műfaji besorolását (vö. „tragicomoedia”: Plautus, Amphitruo, Prologus) nem a másolónak köszönhetjük, hanem a szerzőnek (6. kép).

Nemcsak a hagyomány, hanem a pontosság szempontjából sem helytelen a jövőben is *Ómagyar Mária-siralom*-ként említeni a költeményt, hiszen ez a tudományos elnevezés a mű legfontosabb minőségein: nyelvtörténeti korszakbesorolásán (ómagyar) és irodalomtörténeti műfaj-meghatározásán (Mária-siralom, vö. Marienklage) alapul. Címként azonban jobban megfelel a „Christus” vagy – korszerűsítve – „Krisztus”, mivel nem irányítja át a figyelmet a beszélő versbeli témájáról, Jézusról a beszélőre magára. A „Krisztus” cím használatával a költő nem kerül ki a compassio világából: az ő ajkával nemcsak a szövegben, hanem a címben is Mária beszél.

Az alábbiakban könnyen olvasható, verstanilag értelmezett alakban, verssorokra és -szakokra tördelten, eredeti címével együtt közlöm az *Ómagyar Mária-siralom*-t,

6. kép. Az ŐMS megnevezése a tartalomjegyzékben.
Leuveni kódex 254r, OSZK.

úgy, ahogy a magyar klasszikusokat szoktuk, természetesen nem törődve a pusztán írástechnikai betűalak-változatokkal, de mégis a ritmusjelölő (idealizált) központozásig betűhíven, hiszen a közlés legjobb tudomásunk szerint nem valami megbízhatatlan másolaton, hanem saját kezű szerzői kézirat alapul. A betűhűség nem terjed ki a latin szövegrészekre.

Christus

*Poetico-planctus*¹

Volek syrolm thudothlon

syrolmol sepedyk ·

buol ozuk epedek ·

Walasth vylagumtul

sydou fyodumtul

ezes urumemtuul ·

¹ [A költemény szerzői megnevezése – tehát címe – a Leuveni kódex 254r alapján. A *Christus* szó a mutató tábla tárgymegjelölése. A *poetico-planctus* nyelvtanilag aggályos. Vizkelety András (2004: 140) szövegjavítási feltevései: „A *poetico* jelző mellé kívánczik egy főnév (például *modo*, esetleg *stylo poetico*), vagy a melléknévből határozószót kellett volna kreálni (*poetice*)”. Kiss Farkas Gábor azon alapuló szövegjavítási tanácsa, hogy az -us rövidítés farkának elhagyásával o-t kapnánk: *poeticus planctus*. A forrásban (a rövidítések feloldásával):] *Christus poetico planctus*

*O en eses urodam
eggen yg fyodum
syrou aniath thekunched
buabeleul kyniuhhad ·*

*Scemem kunuel arad
en iunhum buol farad –
the werud hullothya
en iunhum olelothya*

*Vylag uilaga
viragnak uiraga ·
keseruen kynzathul
uos scegegkel werethul ·*

*Vh nequem en fyom²
ezes mezuul –
Scegenul scepsegud
wirud hioll wyzeul ·*

*Syrolmom fuhazatum
therthetyk kyul
en iunhumnok³ bel bua
qui sumha nym hyul⁴*

*Wegh halal engumet –
eggedum illen –
maraggun urodam –
kyth wylag fellyen⁵*

² [Tollhiba. A forrásban:] fyon

³ [Tollhiba. A forrásban:] iumhumnok

⁴ [Tollhiba. A forrásban:] kyul hyul

⁵ [Tollhiba. A forrásban:] felleyn

*O ygoz symeonnok
bezzeg scouuo ere
en erzem ez buthuruth –
kyt niha egyre .*

*Tuled ualnum⁶ –
de num ualallal –
hul yg kyzassal –
fyom halallal .*

*Sydou myth thez
turuentelen –
fyom mert hol
byuntelen –*

*Fugwa⁷ –
huztuzwa
wklelue –
kethwe –
ulud .*

*Keguggethuk fyomnok –
ne leg kegulm mogomnok –
owog halal kynaal –
anyath ezes fyaal –
egembelu ullyetuk .*

⁶ [Tollhiba. A forrásban:] ualmun

⁷ [Nagy *F* lenne várható – és jogunk is van annak olvasni, mivel a lejegyző írásjel-használatában általában nem különböztethető meg *F* és *f* (3. és 4. kép), pl. Leuveni kódex 254^r és különösen 279^r. A forrásban látszólag:] *fugwa*

3.7. Halotti Beszéd és Könyörgés

3.7.1. Igazolja-e vagy cáfolja a „második szóbeliség” megvoltát?

A HBK egyfelől jól beleillik az elméletbe, másfelől nagyon is aggályos. Tarnai (1989) nyilván a HBK elméleti nehézségei miatt nem hívja fel a figyelmet arra a körülményre, hogy a HBK, ha élőszóban is elhangzott szöveg írásbeli rögzítése – s mi egyéb volna? –, akkor eszményien illusztrálná éppen az ő elgondolását a latin textus megmagyarításának két útjáról. A *Könyörgés* ugyanis szóról szóra lefordított, a pap által kívülről megtanult, megváltoztathatatlanak tekintett imaszöveg, a *Halotti Beszéd* maga viszont kötetlen, a helyzetéhez – a kevésbé művelt, latinul nem értő magyar hallgatóság igényeihez – alkalmazott magyar tolmácsolata a latin szentbeszédnek. Már Horváth János (1931: 83–84) ugyanebben látta a kettő különbségét: „Az első szöveg, a Beszéd: szabad, kivonatos tolmácsolása egy latin sermo-nak, mely a Pray-kódexben mindjárt a mi nyelvemlékünk után következik; a második szöveg, a Monitio, szoros fordítása egy több helyről (a Pray-kódexből is) ismeretes latinnak. Az első: a maga szertartásbeli helyén más, rokontartalmú szöveggel is cserélhető: egy temetési beszéd a sok közül; a második azonban szószerint megkötött, a maga szertartásbeli helyén mással fel nem cserélhető, állandó formula. Az elsőt nem is kellett szó szerint úgy elmondani, amint le van írva; a másodikat könyv nélkül kellett megtanulni: az hivatalos egyházi szöveg”.

Az, aki bejegyezte e kettőt a Pray-kódexbe, szerintem nem másoló volt – legalábbis nem követett el félreértésből következő másolói vétségeket írás közben –, de szerzője sem lehetett mindkét szövegnek. A *Könyörgés* – ahogy Horváth János rámutatott – már az írásba foglalás előtt is

része volt a megszokott papi gyakorlatnak, a Pray-kódex scriptora maga is kívülről tudhatta. Ugyanez a scriptor a *Halotti Beszéd*nek viszont lehetett akár szerzője is, vagy, Tarnai kifejezésével: szabad tolmácsolója. Ha így történt volna, magyarázatot találnánk arra a furcsa körülményre, hogy a *fratres karissimi* kifejezést a *Könyörgés Scerelmes bratym*-mal, a Beszéd viszont *feleym*-mel adja vissza magyarul (Horváth J. 1931: 84). Az előbbi kifejezés a kötelező hagyomány kényszerű átvétele, az utóbbi már saját.

A bökkenő: hogy miért rögzítették őket írásban. Az elmélet szerint mindkét szövegfajta kizárólagos közege rendszeren az élőszó volt. Tarnai nyilván e rendellenesség miatt nem aknázhatta ki elgondolásának ezt a fényes bizonyítékát. Miért írták le azt, ami rendes körülmények között csupán elhangzott? Ráadásul nem is valami közönséges prédikáció-készítő segédeszközbe írták le, hanem szerkönyvbe – az intézményesített szertartásrend részévé avatva e magyar mondatokat. Madas Edit joggal tulajdonít jelentőséget a HBK e kivételes jellegének. Felismeri, hogy egy sacramentariumhoz kapcsolódó rituale része csak rögzített szöveg lehetett (Madas 2007: 62). Ez azt jelenti, hogy a HBK tulajdonképpen nem vendégszöveg, mint a többi, itt tárgyalt nyelvemlékünk, hanem fejezetként be van illesztve (rubrikálva) a rítus szövegei közé (Madas 2007: 61). A bejegyző ezt nem önmagának írta le, mint valami népnyelvű glosszát, hanem hangos felolvasásra szánta a temetési szertartást végző mindenkori pap számára.

Ez bizony ellentmond a „második szóbeliség” elméletének. Hiába tökéletes példája a Tarnai-féle szóbeli „tolmácsolásnak” a *Halotti Beszéd*, hiába a szóbeli „fordításé” a *Könyörgés*, ha egyszer leírták őket! Miféle szóbeliség az, ami írásbeli? Tökéletesen igazak az alábbi szavak (Madas 2007: 69): „az első fennmaradt szöveg jól érzékelteti, hogy

a latinban gyökerező 'irodalmi nyelv' ebben az úgynevezett 'második szóbeliségben' teljes fegyverzetben jelen volt. Ha szükség volt rá, mint jelen esetben is, nehézség nélkül leírták." De vajon miért volt szükség a leírásra századokkal az abszolút olvasáshatár előtt? Miért kellett a latin szertartásrend részévé tenni e két népnyelvű szöveget akkor, amikor a magyar nyelvű egyházi irodalom egyébként még századokig megmaradt a második szóbeliségben? Ráadásul a HB műfajilag „sermo ad populum” és „sermo super sepulchrum”, népnyelvű halotti prédikáció. Az ilyesmit a fejlett népnyelvi írásbeliségű országokban sem rögzítették ritualéban, hogy a holttest lebocsátása után a mindenkori pap a mindenkori sírhely előtt állva (Madas 2002a: 118), a szeme elé nyújtott szerkönyvből felolvasva, mindig szóról szóra egyformán, szabályosan mondja el.

A súlyos kérdésre nincs válasz a szakirodalomban – ha nem tekintjük válasz csírájának Tarnai egy elgondolását.

Ő vette észre (Tarnai 1989: 47), hogy valamely előkelőségnek társadalmilag tagolt gyásznép jelenlétében lezajlott temetésére szolgálhatott a HBK, hiszen a rövid magyar és a hosszabb latin beszédet elmondó pap két különböző hallgatóságához szólt, más szónoklattani fogásokkal fordult a latinul értő műveltekhez, másokkal a csak magyarul tudókhöz. Vizkelety (1997: 658) egy korai, szintén kétnyelvű, ófelnémet-latin szentbeszéd-példája nem mutatja ezt a különös, kétféle retorikai szerkezetet; ez a körülmény talán megerősíti Tarnai megfigyelését. Az előkelőség-feltevést Madas (2002a: 87) nem támasztja alá, Kecskeméti Gábor (2004: 516) megtartaná. Igaza volt-e Tarnainak?

A *Könyörgés scegin ember* kifejezése nem mond el-lent neki. A keresztény felfogás lényegéhez tartozik,

hogy a halál előtt mindenki egyforma. „El megyek meg halny papa vagyok de az halal engem nem hagy sokayg papalkodny de be fogya zamat” (késői idézet a Példák könyvéből [76], de már a Pray-kódex is a halotti mise rubrikájában felsorolja a társadalmi osztályokat, köztük a királyokat és szegényeket [129^r]). A *Könyörgést* egyébként is a keresztény közösség minden tagjának temetésekor változatlan szöveggel kellett elmondani.

Az ifjabb Horváth János észrevétele (1970: 429) támogatja Tarnait. Ő figyelt fel a Thuróczy-krónika híradásában arra, hogy Károly Róbert temetésekor (1342) Telegdi Csanád érsek olyasféle szerkezetű – az áteredő bűnt a középpontba állító – prédikációt mondott el, mint a HB. Ennek alapján kitapinthatónak vél egy legalább másfél évszázadig eltartó temetésibeszéd-hagyományt Magyarországon, amelynek a HB és Telegdi Csanád sermója egyaránt elemei voltak. A párhuzamot jogosnak nevezi Vizkelety (1997, 655), mások viszont úgy gondolják, hogy csupán a keresztény tanítás párhuzamáról van szó (Madas 2002a: 120–125, Kecskeméti 2004: 514 sq).

Az előkelőség-feltevést megerősíti Madas Editnek az a nagy jelentőségű felismerése, hogy a HB nemcsak Magyarországon számít korai emléknek, hanem az egész világon. Magyarországon kívül akkoriban még csak Németországban jegyezték fel halotti prédikációkat népnyelven (Madas 2002a: 110). A 10–11. századi gyér történeti adatok szerint ott „egy-egy magas rangú egyházi vagy világi méltóság temetésén került” sor sírbeszéd elmondására, de a szokás még a 12. század folyamán sem mondható elterjedtnek (Madas 2007: 61), és hozzánk is német területről juthatott el. Madas német párhuzamai azonban mindössze beszédminták, vázlatok, nem megformált szövegek. A magyar szentbeszéd viszont „a középkori Európa egyetlen eredeti formájában fennmaradt,

népnyelvű temetési beszéde” (Madas 2002b: [5]). Ez súlyos, nemzetközi összehasonlításban is súlyos érv amellett, hogy a HBK nem akárkinek a temetésére készült.

Ifjabb Horváth János és Tarnai két összehangolható feltevése nyomán arra gondolhatunk, hogy a Tarnai elgondolásában szereplő előnyös helyzetű világiak („előkelőségek”) akár nagyon előkelőek is lehettek. Ha uralkodó temetésére készült volna a HBK, akkor minden egy csapásra érthetővé válnék. A rendesen írásba nem foglalt, elszálló magyar szavak szertartásrend-szerű szabályozása, intézményesítése, ha úgy tetszik: hivatalossá tétele ebben az esetben nem lett volna indokolatlan. Uralkodói temetéseken emberemlékezet óta kerülnek a véletleneket.

Akkor az ifjabb Horváth János megfigyelte temetési szokásrend – s benne a HBK elmondásának szokása – a királyi házra, esetleg annak közvetlen környezetére korlátozódhatott. Akkor tökéletesen érthetővé válnék a HBK amaz egyedülálló vonása, hogy nem vendégszöveg, hanem szerkönyvben rögzített szöveg, vagyis a helyi – a Pray-kódex használati körén belül érvényes – állandósult rítus része (Madas 2007: 67). Az is érthetővé válnék, hogy miért van beírva előbb – tehát miért hangzott el előbb – a világi előkelőségek fülének szánt magyar beszéd, mint a kimunkáltabb latin. Akkor azon sem csodálkozhatnánk, hogy „a műfaj európai történetében is páratlan emlékről van szó” (Madas 2007: 59), hiszen a szövegnek nem is kell sokkal tipikusabbnak lennie, mint amennyire tipikusnak mondható alakja a lakosságnak a király.

3.7.2. A Pray-kódex és a királyság

A Pray-kódex a tatárjárás előtti Magyarországon készült, abban a művelődési aranykorban, amely a Névtelen Jegyző szavával szólván „jó emlékezetű” III. Béla uralko-

dását jellemezte. A király szellemi környezetében talán nem lett volna elképzelhetetlen ez a kivételes írásba foglalás. Bár nem ő volt az (Kristó – Makk 1981: 33, 196), aki megszüntette a királyi ügyintézésben a szóbeli felterjesztés lehetőségét (Mezey 1979: 132), de a királyi kancelláriát ő tette szabályosan működő, állandó hivatallá (Kristó – Makk 1981: 31 sq). Feltevészerűen összekapcsolható-e vajon a Pray-kódex egy olyan egyházi központtal, amelynek feladata volt az uralkodóház hatalmának igazoló alátámasztása?

3.7.2.1. A kódex

A Balassa-kódex monografikus feldolgozást kapott Varjas Bélától, a Leuveni kódex Vizkelety Andrásztól – a legnagyobb szakirodalmú Pray-kódex ehhez képest el van hanyagolva. Még interneten elérhető fényképek is csak 2014 óta állnak rendelkezésre, ami kutatás közben azért volt nagyon kellemetlen, mert a kutató százszor is meggondolja, amíg egy ilyen megbolygatni nem való ereklyét kikér. (A HBK-t tartalmazó levél sarkai immár sötétbarnára színeződtek – részben bizonyára a felfedeztetése óta eltelt, immár csaknem egynegyed évezred kutatóinak kezétől.) Egy kalauzként használható Pray-kódex-kézikönyv hiánya a más szakterület felől érkező érdeklődőt könnyen tévútra viheti. Mindazonáltal nem takaríthatjuk meg a legalapvetőbb kérdések felvetését.

3.7.2.1.1. Törlések

A kódex nagyon fontos, a szakirodalomban gyakran elemzett részein – így az első tollrajzon vagy a *Pozsonyi évkönyv* (a címet Kulcsár Péter [2006: 10] nyomán egyes számú alakjában használom) végének pergamenlevelén – törlések észlelhetők. E levelekről mindmáig nem készültek felvételek sem ibolyán túli, sem esetleg vörösön inne-

ni fényben, így azok továbbra is kibetűzetlenek. Ernyey József gúnyos jóslata igazabb, mint valaha: „A titok még sem megy veszendőbe, mert a XXV. században, amire a kódexet kiadják, már közönséges lesz a kvarclámpával való fényképezés, az ibolyán túli sugarak alkalmazása és a palimpsest eljárás oly tökéletes, hogy könnyű lesz megfejteni, mit írt oda az igazmondó krónikás” (Ernyey 1927: 77).

3.7.2.1.2. A levelek sorrendje

Az ívfüzetek sorrendje a kódex könyvtári elhelyezése óta többször átalakult. A jelenlegi sorrend nem pontosan azt őrzi, ahogy a Pray-kódex a pozsonyi káptalan ajándékaként az OSZK-ba került, hanem tudományos feltevések vetülete. Dicséretes dolog a történelem okozta sorrendi zavarokat felszámolni, de minden javításnak elméleti térére kellett volna korlátozódnia, és nem lett volna szabad az elmélet tárgyát, a kódex tárgyi valóját az állagmegóváson túl módosítani.

Átrendezésekre kitüntetett alkalmakkal is sor kerülhetett – aminő a kódex újrakötetése volt 1855-ben, aztán a kötés szétbontása –, de merőben kutatási célból is. Nem könnyű keltezni a könyvtárbeli sorrendi változtatásokat. Nemcsak 1838-ban, hanem a jelek szerint még 1927-ben is az őszi böjti időszakkal kezdődött a Pray-kódex elején a *Micrologus (Libellus)* (Zalán 1927b: 271) – ahhoz hasonlóan, ahogy a középkori újrakötés nyomán kialakult hibás levélsorrendet feltételezzük. A legújabb sorrend dátumát Radó (1944: 55) pontosan megadja: „csak a legújabb időben: 1939-ben helyezték a PK-nek zűrzavaros állapotban levő íveit a helyes sorrendbe”. Ezt a sorba rakást a Kézirattár akkori vezetője, Bartoniek Emma Kniewald Károly javaslata alapján végezte el (Radó 1947: 35, 1973: 46). Az 1939 óta tapasztalható csekély változás – ma a XIV. levél az V. elé van áthelyezve – talán csupán a vélet-

len műve (http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0016.html).

A régebbi sorrendek helyreállítását a könyvtárosok kezétől származó levél- és lapszámozások teszik lehetővé. A Pray-kódexben háromféle újkori számozást találunk. A számozásokat Radó Polikárp (1944: 55, 1947: 35 sq, 1973: 46) foglalta hasznos, de nem hibátlan táblázatba. Egy későbbi gondolatmenet szempontjából elengedhetetlen a táblázat csekély javítása.

Az OSZK Kézirattárában bekövetkezett sorrendi változások kiindulópontjának tekinthető a már a középkorban hibás sorrendben újra (Ocskay 1838: LXXIV, Döbrentei 1838: CIV) bekötött, de kétségtelenül továbbra is középkori, fatáblás kötésben elhelyezkedő könyv sajnos elnagyolt leírása (Döbrentei 1838: XVIII–XX, Ocskay 1838: LXXIV sqq). Ocskay Antal tájékoztatása alapján a kódex eleje a zsinati döntések minden megfigyelő (pl. Bartoniek 1940: 5, Ratkoš 1968: 943, Madas–Pouille 2003: 246) szerint négyleveles füzetének épp a közepén tartalmazta a *Micrologus* (*Libellus*) egyik füzetét: „Az is említést érdemel, hogy ez a *Libellus* a’ mi codexünkben szerte szét hányartott részekből áll; mert a’ codex 3d. levelén kezdett eleje csak a’ 12d. levélig tart, az itt félbe szakadt része pedig folytatólag az Agenda mortuorum után jó elé, a’ hol tíz levélre terjed; de ott is az utolsó levél rendetlenül kötetett a’ *Libellus* elébe” (Ocskay 1838: LXXV). Döbrentei Gábor megfigyelése összhangban van a fentiekkel: „A’ 16. levélnél egészen elválható ezen első összefűzött csomó: a’ két első levelén álló canonokat írta más kéz, a’ többi következő: ‘Ieiunium autumnale’ megint más, melly veres festéssel rakta fel címeit ’s azzal tünteté ki kezdő nagy betűit is, mit amaz nem tett” (Döbrentei 1838: XVIII). E régi megfigyelések nyomán a kódex fényképein megtaláljuk

az egykori írón Radó (1944: 55, 1947: 36, 1973: 46) által fel nem vett arab számjegyeit (baloldali oszlop):

<i>Döbrentei–Ocskay-számozás (1838)</i>	<i>Radó (1944, 1947, 1973): „legrégebbi számozás”, „numeratio antiquissima”</i>	<i>Radó: „régébbi számozás”, „nova”</i>	<i>Radó: „új számozás”, „novissima”</i>	<i>Fénykép (2014)</i>
1	I	I	I	A
2	II	II	II	B
15	III	III	III	C
16	IV	IV	IV	D
3–14	1–14	XXV–XXXVI	XV–XXVI	E, F

A.) http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0008.html

B.) http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0010.html

C.) http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0012.html

D.) http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0014.html

E, F.) http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0036.html

http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0059.html

A sztemma gyökere csak látszólag bővült. Valójában nem okvetlenül szükséges egy „legeslegrégebbi” számozás felismerésével négyre növelni a könyvtárbeli rendezések rétegeinek számát. Elég kijavítani Radó háromszor közölt táblázatának „legrégebbi” oszlopát. Radó első közlését alapul véve (1944: 55) a 3. oszlop 1. sorában „azonos” helyett „fol. 1–2’, fol. 15–16” írandó, ugyanezen oszlop 4. sorában pedig „fol. 1–14” helyett „fol. 3–14”. Egyúttal a számtani tévesztést is orvosoltuk, mert a 4. sor 1. és 2. oszlopa leveleinek száma nem volt egyenlő a 4. sor 3. oszlopa leveleinek számával. Radó későbbi közlései (1947: 36, 1973: 46) csak elrendezésben térnek el az elsőtől: a táblázat 1. és 3. oszlopa helyet cserél.

3.7.2.1.3. Eredeti és bővített levélállomány

Az újabb szakirodalom egységes abban, hogy a kódex törzsállományra és kiegészítésekre osztható. (Újabb szakirodalom az legyen, amelyet az 1960-as évek közepe óta közöltek: a most nyugdíjba készülõ professzori nemzedék akkoriban iratkozott be az egyetemre.)

A törzsállományba tartoznak az ún. 3. kéz (Bartóniek 1940: 5; Radó 1973: 40; Szendrei–Veszprémy 1985: 89; Szendrei 2005: 144–146) által pergamenre vetett szövegek, vagyis a naptárak, naptárszámítással, kedvezőtlen napokkal, egészségügyi tudnivalókkal, valamint történellemmel kapcsolatos bejegyzések, a (két) sacramentarium és a rituale, az utóbbiban a HBK. A törzsállomány nagy valószínűséggel a 12. század végén készült, „1195 körülre datálható” (Madas 2002a: 116).

Kiegészítés minden olyan nagyobb szövegrész, amelyet utólag, valamely 13. századi vagy még késõbbi újrakötés alkalmával illesztettek hozzá a kódexhez. Különbözõ szakszerzõk különbözõ szövegrészeket sorolnak ide: ki az 1. kéz másolta, 1100 körüli zsinati határozatokat, ki Konstanzi Bernold *Micrologus* (kódexünkben *Libellus*) címû, a 2. kéz által bejegyzett, szertartástani kézikönyvét (Zalán 1926: 274, Migne 1844–1865: CLI, 973–1021), ki pedig az öt színezett tollrajzot tartja utólagos kiegészítésnek. A *Pozsonyi évkönyv* bizonyára csupán nagyon szerencsétlen elnevezése okán, félreértésbõl kerül bele ebbe a készletbe. (Ahogy az egész Pray-kódexrõl, úgy errõl sem tudjuk, hol írták, csak annyi bizonyos, hogy nem Pozsonyban. A kódexet csak a 13. század elején vette használatba a pozsonyi káptalan, és akkor az évkönyv már benne volt.) Meglepõ, hogy a kiegészítések kérdésében 245 éve tartó folyamatos kutatás után sincs közmegegyezés, és nincs egységes magyarázata annak, hogy a törzsállományhoz való hozzácsatolásukra miért került

sor. Ernyey József ma is furcsállhatná, hogy a HBK felmérhetetlen szakirodalma mellett „maga a Pray-kódex, mely azt magában foglalja, egyre jobban háttérbe szorul” (Ernyey 1927: 68).

Mezey László, az újabb szakirodalom legnagyobb hatású mestere, amikor – Zalán Menyhért és Bartoniek Emma (1931: 137) irányzatához kapcsolódva – mind a zsinati határozatokat, mind a *Micrologust* (*Libellust*) leválasztaná a törzsállományról, akkor figyelmünket egyszersmind az esetlegességek helyett a tárgy lényegére irányítja. Leszögezi, hogy az egész Pray-kódex „rendeltetése és törzsszövege szerint úgynevezett sacramentarium” (Mezey 1971: 109). A világos fogalomalkotás kedvéért éppen ama műfaji változatosság magyarázatáról mond le, amely a kezünkben levő kéziratgyűjteményt jellemzi. A feladatot ezzel a fogalmi leszűkítéssel nem egyszerűsíti, csak odább tolja: a Pray-kódex elméletének továbbra is magyarázatot kellene adnia arra, hogy – ha nem a 3. kéz idején, az 1190-es években, hát akkor az 1200-asokban – miért következett be a sacramentarium kibővítése, a tényleges kódex létrehozása. Amikor Mezey feltételezi a Pray-kódex egy olyan előzményét, amelyben még nem voltak meg sem a zsinati végzések, sem a *Micrologus* (*Libellus*), akkor a sztemma gyökerét bővíti. Ehhez az eszközhöz textológus csak nagyon indokolt esetben, csak kényszerhelyzetben folyamodhat, mert bármely tudományos elmélet felállításakor előnyben kell részesíteni azokat a tényezőket, amelyeket meg lehet figyelni, azokhoz képest, amelyeket nem.

Törzsállományon és kiegészítéseken kívül vannak még betoldások. Betoldás mindaz, amit tucatnyinál is több kéz (Döbrentei 1838: XVIII, Radó 1973: 42–45) a 13. század végéig (Bartoniek 1940: 5, Szendrei 2005: 145) a

kéziratba beleírt anélkül, hogy a kódex levélállományát megnövelte volna.

Tekintsünk át a Pray-kódex nem szerves részein, azokon, amelyek az újabb szakirodalom szerint utólagos kiegészítések.

3.7.2.1.4. A zsinati végzések

A Pray-kódex 1. keze az 1100 körüli esztergomi törvénykező zsinat rendelkezéseit tartalmazza. Mezey (1971: 109) még csupán gyanakodott arra, hogy ez a négy levél utólag került bele a kódex állományába. Nézete mára szakirodalmi bizonyossággá érett (Szendrei 2005: 144). A döntések lemásolását a 12. század közepére teszik, a Pray-kódexhez való hozzákötésről pedig azt gondolják, hogy az a 13. században, Pozsonyban történt meg (Szendrei 2005: 145, Madas 2009b: 220).

Azt, hogy a zsinati törvények lemásolása a 12. század utolsó évtizedében működött 3. kéz munkájánál régebben történt, Veszprémy László (1998: 227) íráselemzésére alapozzák, pedig ő nem mond többet annál, mint hogy ezt az írásképet a 12. század közepére helyezné. „Legkorábbi kódexeinket illetően helyénvaló a legnagyobb óvatosság”, hangsúlyozza Veszprémy (1998: 225), és saját gyakorlatából be is mutat egy olyan esetet, amikor a legtekintélyesebb írástörténész, Bernhardt Bischoff fél évszázadot tévedett (uo). Az írástörténeti megfigyeléssel nyert adatok inkább lágyak, és nem érdemes őket kemény adatokként kezelni (más területről Vadai 1984: 77, 79, 82, 86).

Egy másik érv a *Micrologus (Libellus)* és a zsinati végzések közötti kapcsolaton alapul. Ha ugyanis a *Micrologus (Libellus)* eredetileg nem tartozott hozzá a kódex törzsállományához – ezt a lehetőséget a következő alfejezetben vitatjuk meg –, akkor a két szöveg szoros összefüggése esetén a zsinati végzések kódexrésze sem tartozhatott

hozzá. A két szöveg összefüggését Ocskay Antal már azelőtt meglátta (Ocskay 1838: LXXV), hogy Zalán Menyhért (1926: 272–276) azonosította volna a Pray-kódexben *Libellus*nak nevezett szöveget Konstanzi Bernold *Micrologus*ával. A zsinat leszögezte, hogy a miserendet és az egyházi év böjtjeinek rendjét kizárólag a *Micrologus (Libellus)* szabályozza: „Ordo divinorum officiorum et ieiuniorum secundum Libellum, quem conlaudavimus, ab omnibus teneatur” (Pray-kódex, I^r) – a *Micrologus (Libellus)* tehát nem egyéb, mint az egyik zsinati törvény kibontása (Zalán 1926: 272, Kniewald 1939a: 1 sqq, Kniewald 1939c: 413, Radó 1944: 53). „Az első négy levél írója: az Első kéz bevezetést adott a Második kéz művéhez: a *Micrologus*-hoz, tehát vele egykorú”, mondja Radó (1944: 52). A két szöveg összetartozása valójában amellettszó súlyos érv, hogy ha a *Micrologus (Libellus)* eleve a Pray-kódex része volt, akkor a hozzá tartozó zsinati határozatok szövegrésze nem kevésbé.

Az előző alfejezet táblázatán láttuk, hogy a kódex középkori újraköttetése során félreértették, összezavarták a kódex sorrendjét. Akkor viszont hogy tulajdoníthatunk épp az újraköttető személynek finom szerkesztői megfontolásokat? Ha ő döntött úgy, hogy a *Micrologus (Libellus)* mellé oda kell köttetni a hozzá tartozó zsinati végzéseket is, akkor miért a zsinati végzések 4-leveles füzetének közepébe köttette be a *Micrologus (Libellus)* egy részét, ráadásul nem is az elejét? A *Libellus*-rubrikát („Incipit Libellus in Romano ordine”, V^r, régi lapszámozás: 313) az egész szerkönyv végére hagyva? Képtelenség a kódex feltehetően pozsonyi újraköttetőjét megfontolt szerkesztőnek tekinteni. Akkor viszont ki hozta azt a szerkesztői döntést, hogy a zsinati határozatok a *Micrologus (Libellus)* elé másolandók?

Nehéz lenne a zsinati végzések leveleit leválasztani a Pray-kódex törzsanyagáról.

Sajnos nem használható érvként Radó Polikárp egy érdekes állásfoglalása. A zsinati végzések másolója a IV^v lapot üresen hagyta. Utóbb ennek jobboldali hasábjába írta be valaki a *Cisioianus* egy 1192 és 1228 között megalkotott szövegváltozatát (Kniewald 1939c: 424). A *Cisioianus* bemásolását a kódex kezeit szétválasztó és jegyzékbe foglaló Radó Polikárp 1947 óta egy 13. századi kéznek tulajdonítja (Radó 1947: 33, 1973: 43) – azonban három évvel korábban, a kódexnek szentelt átfogó tanulmányában nyomatékosan jelentette be, hogy a *Cisioianust* maga a 3. kéz jegyezte be: a törzsanyag legnagyobb részének másolója és az egész kódexnek szerkesztője (Radó 1944: 49). Ha igaza lett volna, akkor egy harmadik bizonyítékunk is lenne arra, hogy a zsinati végzések a 3. kéz szerkesztő tevékenysége nyomán kerültek be a Pray-kódexbe. Vajon Radó minek nyomán alakította ki, majd három év múltán minden magyarázat nélkül miért hagyta veszni álláspontját?

A csízió fokozatosan (Zalán 1926: 265–269, Heilig 1933: 57–59) azonosított ünnepeinek egyike csak látszólag mond ellent Radó korábbi azonosításának. Szent Julianna febr. 16-i ünnepét Zalán Menyhért (1926: 226) szerint csak a szent nápolyi translációja után, 1208-ban vezették be, tehát a kódex 3. kezének működése után. Az ünnep azonban megvan már a Pray-kódex 3. kéz másolta sanctoraléjában (Kniewald 1939b: 4), sőt annak forrásaiban is (Kniewald 1939c: 424, Veszprémy 1984b: 92). Régisége Radó (1947: 12) figyelmét sem kerülte el.

Talán Bartoniek Emma ama kis cikke készítette álláspontja felülvizsgálatára, amelyből kiderül, hogy a IV^v lap baloldali hasábjában Alexander de Villa Dei egy 1199-ben el-

készült művének részleteit tartalmazza (Bartoniék 1931: 137, megerősíti Heilig 1933: 59), tehát a bejegyzés nem lehet korábbi a 13. századnál. Radó talán azt vette észre, hogy a jobb hasáb teleírása az általános írásirány szerint követte, nem pedig megelőzte a bal hasábét, így a jobb hasáb nem tulajdonítható a 12. századi 3. kéznek. (A 3. kéz önazonosságának kérdésébe jobb bele sem gondolni.)

3.7.2.1.5. A *Micrologus* (*Libellus*)

A *Micrologust* (*Libellust*) a kódexbe bejegyző – Radó számozásában – 2. kéz Mezey László (1971: 109) szerint „kétségkívül korai 13. századi scriptor”. Természetesen a legtapasztaltabb írástörténésztől sem várható el, hogy meg tudja különböztetni az 1190-es évek írásképét – akkor működött a 3. kéz – egy, mondjuk, 10 évvel későbbi, korai 13. századi gyakorlatétól. A „kétségkívül” szóval Mezey puha, írástörténeti adatokat kemény adatokként kezel. – Egyébként Veszprémy László Mezeyvel szemben a *Micrologus* (*Libellus*) írásképét a kódex 3. kezének írásával egyidősnek véli (Veszprémy 1998: 224, Szendrei 2005: 146).

Zalán Menyhért elegánsan bizonyítja, hogy a pozsonyi káptalan 1425-i könyvjegyzéke még külön kötetként tartja nyilván a *Micrologus* (*Libellus*) ugyanazon példányát, amely utólagos hozzákötetés révén ma már része a Pray-kódexnek: „Item unum librum in pergameno in parvo volumine, cuius rubrica incipit de jejunio autumpnali cum cruce nigra supra scripta et asseribus cum coopertorio albo” (Zalán 1927b: 270–272, a könyvjegyzékről legutóbb Šedivý 2005: 123). A bizonyítás fő elemei a következők: (1) Az „in parvo volumine” kifejezés a *Micrologus* (*Libellus*) kis méretére utal. (2) A könyvjegyzékben szereplő *Micrologus* (*Libellus*) ugyanúgy nem az elején, hanem az őszi böjti időszak tárgyalásával kezdődik, mint az a kézirat, amely utóbb a Pray-kódex része lett. (3)

A kéziratkezdet külsőségeinek rendkívül pontos leírása a szöveg fölött látható fekete kereszttel („cum cruce nigra supra scripta”) pontosan megfelel a mi összezavart sorrendű kéziratunk egyik fejezet-kezdetének. – Kniewald (1939c: 419 sq), aki Zalánnaal szemben a *Micrologust* (*Libellust*) a Pray-kódex törzsállományába sorolná, azt feleli ezekre, hogy (1) a 15. századi misekönyvekhez képest az egész Pray-kódex kis terjedelmű, (2–3) a leltár készítésekor a Pray-kódex feltehetően rosszul volt bekötve, és épp a *Micrologus* (*Libellus*) őszi böjtidőszakával kezdődhetett: „Ha tehát az előbb említett leltárban levő könyv valóban a Pray-kódex *Micrologus* kéziratának eme részével azonos, akkor a XV. század folyamán a kézirat foliói rosszul voltak kötve, úgyhogy az őszi böjtről szóló fejezet a kézirat elejére került” (Kniewald 1939c: 420). – Kniewald feltevése igazolható. A Pray-kódex kezdete még 1838-ban is tökéletesen megfelelt az 1425-ös könyvjegyzéknek és egyúttal Kniewald feltevésének – de a könyvjegyzék adatát pontosan kell megértenünk. A „cuius rubrica incipit de jejunio autumpnali” nem azt jelenti, hogy az egész könyv kezdődik az őszi böjti időszakkal – hanem csak azt, hogy a könyv cinóbervörös kiemeléseinek, rubrikálásának sora kezdődik ezzel. (Rubrica incipit, non liber.) A Pray-kódex reformkori kezdetét az imént rekonstruáltuk, s az megfelel ennek a követelménynek. 1838-ban a Pray-kódex a zsinati végzések két rubrikálatlan levelével, a 3. levél pedig az őszi böjti időszaknak szentelt díszes rubrikával kezdődött. Nos 1425-ben ugyanez volt a helyzet.

Szendrei Janka (2005: 146, 183) meglepő megfigyelése – s ez igazán közel hozza a miseszabályzatot a törzsállományhoz –, hogy szerkesztőként a 3. kéz maga lehetett a *Micrologus* (*Libellus*) notatora is, vagyis ő helyezett el kottajegyzeteket mindkét műben. Ha mégsem ő lett volna, mondja Szendrei, akkor a szerkesztővel a legszorosabban

együttműködő notator bizonyíthatóan a – szintén szerkesztői ellenőrzés alatt elvégzett – rubrikálás előtt dolgozott (Szendrei 2005: 146). A 2. és 3. kéz együttműködése kétségtelen.

A *Micrologust* (*Libellust*) is nehéz elvitatni a Pray-kódex törzsanyagától.

3.7.2.1.6. A tollrajzok (1)

A képeknek a törzsanyaghoz való viszonyával a szakirodalom alig foglalkozik. Szendrei Janka (2005: 145) kizárólag Wehli Tünde (1975: 200) keltezése alapján sorolja a képeket a 13. századi todalékok közé, de a hivatkozott műtörténész valójában nem keltezi a képeket, csupán az akkor általánosan elfogadott, Mezey Lászlóéhoz közeli álláspontot foglalja össze. Mezeyvel ő is a 3. kéz másolta anyagot tekinti törzsállománynak, minden egyebet utólagos kiegészítésnek: „A kézirat nagyrészt 1192–1203 között íródott. Ekkor készült el a törzsanyagot képező Nagyobbik sacramentarium, valamint a kalendárium, majd 1204–1241 között többszöri bővítés és kiegészítés eredményeként a kódex többi része és néhány korrekció” (Wehli 1975: 200). A rajzok nem művészettörténeti elemzés nyomán, hanem így kerülnek a 13. századi todalékok közé. Wehli későbbi cikkében sem foglalkozik a keltezéssel. A képeket további pontosítás nélkül „a 12–13. század fordulójára datált” kézirat részeiként elemzi (Wehli 2001: 151).

A képek mellett olvasható szövegek nem segítenek annak eldöntésében, hogy a levélpár a törzsállomány része-e, vagy kiegészítés, mivel mindegyik szöveg utólagos betoldás. A XXVII^r – kivakarás miatt alig olvasható – két szavával később (3.7.2.4.2) foglalkozom. A XXVIII^r felső lapszélén a témával össze nem függő kétsoros breviariumi jegyzet azt írja elő, hogy bizonyos előírt zsolozsmaimákat

az egyházi év mely időpontjaiban kell elénekelni (Heilig 1933: 56 sq). A bejegyzőnek szabad helyre volt szüksége a pergamenen. Természetesen utólagos. A XXVIII^v tollrajza mellé, a kép határvonalait követve, tehát utólag jegyezték be egy egyébként sem témához illő, a szülést segítő áldást (Zalán: 1927a: 46 sq). A XXVIII^v témához nagyon is illő *Exsultet*-énekének utólagos volta lejjebb kap indoklást.

Az öt tollrajz a húsvéti ünnepkörhöz tartozik. Témái: a keresztre feszített Krisztus (XXVII^r), a levétel a keresztről (XXVII^v), a sírbatétel és a három Mária a feltámadt Krisztus sírjánál (XXVIII^r), végül a trónszéken ülő Krisztus (XXVIII^v). A filológiai hagyomány három különböző helyet talál a kódexben a képeket hordozó levélpárnak, mert az a kódexen belül olykor megváltoztatta a helyét, valósággal vándorolt. E jelek szerint hamar kiszakadt a kötésből, talán eleve nem volt jól rögzítve. Pergamenje kartonpapírszerűen vastag és erős, nem is kifejezetten könnyűbe való. Eredetileg bizonyára nem a kódex számára készült, legalábbis az egész könyvben ez az egyetlen kétleveles ívfűzet (Bartonek 1940: 5). Kódexbeli elhelyezkedései közül egyik sem felel meg a húsvéti témaválasztásnak.

Ocskay (1838: LXXXIII) szavai alapján a levélpár a középkori kötésben mintha a 24. levél után következett volna. (Sajnos a Radó-féle „legrégebbi” számozás épp ezen a környéken többször át van javítva.) Az elhelyezést a tartalom nem indokolja.

A magyar nyelvű szakirodalmat hevenyészett fordításokból ismerő Kniewald aligha ismerte Ocskay nézetét, a középkori kötés pedig már 1855-ben elpusztult. Ő néhány lappal hátrébb tette a tollrajzokat: „a képek... melyek most a kézirat elején vannak, igazában a Prefacio és a kánonkezdet közé, a Te igitur után illesztendő be.

Ezt az eredeti kéziratnak Bartoniek Emma dr.-ral együttesen megejtett vizsgálata biztossá tette. Erre mutat a két lap összefüggő, egymást fedő olajfoltja” (Kniewald 1939c: 435). Eszerint a levélpár a 27. levél után volt elhelyezve legalább annyi ideig, amíg a lámpaolaj átdiffundált a 27^v lapra, vagy onnan a XXVII^r-re. (A folt a fényképen is látható: http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0218.html.) Tartalmilag ez az elhelyezés sem kedvező.

Az, hogy a képek „most a kézirat elején vannak”, talán az OSZK Kézirattárában jelenleg is érvényes Kniewald–Bartoniek-elrendezést írja le, csak nagyon pontatlanul. (Kniewald tanulmánya fordításon esett át.) Jelenleg a 3. kéz által pergamenre vetett – legnagyobb és legfontosabb – szövegállomány előtt vannak a képek, nem az egész „kézirat elején”, hiszen még ez előtt van az 1. és 2. kéz másolta anyag. Egészen pontosan a szertartásokat magyarázó *Micrologus (Libellus)* (V^r–XXVI^v) után és az 1^v lapon kezdődő, a 3. kéz által bejegyzett naptárak és naptárral összefüggő, valamint történelmi jegyzetek előtt. Tartalmilag ez az elhelyezés valamivel jobb, mint a másik kettő, de jónak ez sem mondható. A képsorozat a másik két esetben nem illeszkedett szervesen a környezetéhez, itt pedig magában áll, lényegében nincs tágabb környezete. Szűkebb környezete megvan: a húsvéti örömeinek, az *Exsultet* és a hozzá tartozó praefatio. Ez a hangjegyes bejegyzés – mely átmegy a következő kódexrészbe – önmagában, előzmény és folytatás nélkül alig ad húsvéti környezetet a képeknek, hiszen a képek előtt és a praefatio után egész más szövegrészek vannak.

A praefatio viszont összekapcsoló elem, és ekként legalább annyit bizonyít, hogy a 13. században a levélpár egy ideig ezen a helyen állt. (Nem tudom, hogy az ismertető, már folklorizálódott bizonyítás kié; talán Kniewaldé ez is.) A kódex 13. századi állapotában a tollrajzokat

tartalmazó levélpár utolsó, XXVIII^v lapja után az 1^r lap következett. A 3. kéz gazdája a maga másolatát csupán az 1^v-n kezdte el, az 1^r-t pedig üresen hagyta, hogy afféle védő szennycímlap legyen, amelyre később esetleg magyarázat, mutató, cím helyezhető. Az eredetileg üresen hagyott 1^r pergamenjére a 3. kéz működése után, újabb kéz műveként került rá a hangjegyes praefatio. Mivel pedig ez a praefatio a tollrajz-sorozat utolsó XXVIII^v levélre feljegyzett *Exsultet*-énekekkel összefüggő zenei tételt alkot (Kniewald 1939c: 424, Ratkoš 1968: 943, Szendrei 2005: 184) – a levélpár végére és a 3. kéz másolta következő kódexrész elejére már a kódexrészek egybekötése után, egyszerre kerültek ezek a vonalrendszeres hangjegyzéssel kísért szövegek.

A fenti megfigyelés alapján a képek a 13. században közvetlenül az 1. levél elé voltak bekötve. Szendrei Janka notáció-történeti osztályozása alapján arra következtethetünk, hogy már az *Exsultet* bejegyzése előtt is ott voltak. Az ő hangjegyírás-történeti rendszerében a Pray-kódex 1. és 2. típusú vonalrendszeres hangjelzési módja (notációja) a 3. kéz rétegéhez tartozik, a 3. és 4. notáció – amely szintén egy kézhez, de legalábbis egyazon iskolához köthető – későbbi, 13. századi (Szendrei 2005: 145, 207, 203). A 3. notáció – ide, tehát a 13. századba tartozik az *Exsultet* (Szendrei 2005: 173) – alkalmazói mindig az üres pergamen-felületekre írtak rá, ők maguk nem növelték a kódex levélállományát. „Mikor elegendő helyhez jutottak (a lapszéleken vagy üresen maradt oldalakon), aktuálisan használt, fejlett vonalrendszeres notációjukat alkalmazták” (Szendrei 2005: 184). Ha az *Exsultet* nem utólag került volna a levélpárra, akkor bejegyzője kizárólag ebben az esetben tért volna el szokásos módszerétől.

Hasonló érveléssel háríthatjuk el azt a lehetőséget, hogy a képeket notációstul a 13. században csatolták a kódexhez.

Ez nemcsak a Szendrei-rendszerezésben 3. és 4. számot viselő notatori stílusra nem vallana rá, hanem a kódex 13. századi újrakötetőjére sem, akiről – most már – úgy látjuk, hogy sem a zsinati végzéseket, sem a *Micrologust* (*Libellust*) nem ő szerkesztette bele a kódexbe, sőt annak anyagát egyáltalán nem bővítette. Mármost ha a kódexet a 13. századi újrakötéskor terjedelmileg nem, a század folyamán pedig csupán a szabadon maradt helyekre való bejegyzésekkel bővítették, akkor ok nélkül ezzel az egyetlen levélpárral sem tehetünk kivételt. Ezt is a törzsállományhoz tartozónak kell tekintenünk.

3.7.2.1.7. A szerkesztő

A Pray-kódex fő részein való áttekintés után szinte elsietettnek tűnhet az újabb szakirodalom abban a tekintetben egységes álláspontja, hogy a kódex levélterjedelmét nem a 3. kéz szerkesztői tevékenysége határozta meg, hanem további kéziratok hozzá csatolásával bővítették a 13. században, egy pozsonyi újrakötés során. Ha az utólagos terjedelembővítés mellett szóló érvek bizonyító ereje nem nyilvánvaló, akkor az elméletnek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában megtapasztalható kódexet kellene leírnia. Nyilvánvaló-e a Zalán-Bartoniék-Mezey-hagyomány tudományos fölénye – öszerintük a kódex levélterjedelme utólag, a pozsonyi káptalanban állt össze – Kniewald, Kühár és Radó hagyománya fölött, akik a 3. kéz gazdájának a kötetet meghatározó felfogást tulajdonítottak? Akik szerint „az egész kódex... oly egységes, hogy mindenképpen *egy szerkesztő* munkájának kell tekintenünk” (Kniewald–Kühár 1939: 12)?

A teológus Kniewald és Kühár elsősorban a liturgia újraszabályozásában és a magyar szentek miséinek megalkotásában látta a Pray-kódex összeállítását irányító szellem erejét. Idevehető a temetési beszéd és könyörgés kötelező alakjának (HBK) rögzítése is.

Mások azt emelik ki, hogy a 3. kéz a sacramentariumon és ritualén felül még mi mindent bemásolt kódexébe. Ahogy Radó mondja: „gyűjteményes kódex: collectaneum” (1944: 49). Bemutatják a nagy öröknaptárt, amely nemcsak a szentek ünnepeit tartalmazza, hanem tartalmaz az időszerű állatövi jegyekről szóló verseket is, rámutatva a szerencsétlen napokra. Az olvasó az állatövnek megfelelő egészségügyi tanácsokat kap. Vannak az időszámításhoz, naptárkészítéshez, húsvétszámításhoz való számtani eljárások (computus), holdciklusok, csillagászati ismeretek. „Pythagoras” ama gömbje, amelyet „Apuleius” foglalt írásba, ekként egyszerre csillagászat és orvostudomány. Végül egy történeti munka: a *Pozsonyi évkönyv*. Liturgikus feladata mellett a Pray-kódexet bizonyára tananyagként is használták, feltehetően valamely monostori vagy káptalani iskolában, véli Zalán (1926: 262, 271), Ernyey (1927: 78), Heilig (1930) és Ratkó (1968: 144).

Csábító lenne ezt a szerteágazó ismeretkört szembeállítani a sacramentariummal és „világi” jellegű tudásnak minősíteni – de abban a régi korban a kultúra még nemigen önállósult a kultusztól. Hihetőbb a kódex tarka anyagának belső összefüggését megmutató magyarázat. A Pray-kódex fogalmilag tökéletesen egységes alkotás. Egyetlen témája a kultikus idő fő egysége: az esztendő.

A szentmisén – mindegyiken – mindig megtörténik az átváltozás. A mise a Megváltó életének legkisebb, naponta többször megtörténő megisméltése. A hit gyümölcsét minden misén magához veheti a hívő, mert a megváltás minden átváltozáskor végbemegy. A misebor nem egyszerűen vérré, hanem kifejezetten a bűnbocsánatért kiontásra váró vérré változik át (Mt 26: 28). A Megváltó életének nagyobb megisméltése az esztendő: a születésre való várakozástól a halálig, a haláltól a feltámadásig és a

királyságig – és nemcsak Jézus tetteinek megisméltése, hanem az őt megisméltőké is, a szenteké. Az egyházi év nem megemlékezés valamiről, ami már rég elmúlt. A kultikus időben múltból csak korlátozott mértékben beszélhetünk. Akkoriban még alig volt mulandóság.

A sacramentarium az egyházi év miséit rögzíti. Hozzá tartozik a miseszabályzat: a *Micrologus (Libellus)* – és annak törvényi előírása, hogy misét mondani kizárólag ennek a szabályzatnak alapján szabad (zsinati végzések). Ez az egyházi év megközelítése. A másik az időszámítás, melynek célja az egyházi év ünnepi időpontjainak megállapítása. Csillagászat, öröknaptár-készítés, húsvétszámítás, számmisztikai eljárások. A *Pozsonyi évkönyv* az egyre lepergő esztendők megfigyelésének eszköze. Még nem történelem. Nem is arra használták, hanem számmisztikára. A *Pozsonyi évkönyv* 1. részének zárásával (9^v) átellenben levő lapra (10^r) egy 13. századi kéz bejegyzett egy olyan királylistát, amely királyonként megadta az uralkodással töltött évek összegét. A II. András uralkodásának 6. esztendejében (1211) pergamenre vetett eszme-futtatás célja annak az általános elvnek felfedezése volt, amely minden király esetében meghatározta az uralkodás időtartamát.

A kultikus évvel foglalkozó Pray-kódex összeállításának fő elvét két kis írás határozza meg. Mindkettőt az a kéz másolta (Zalán 1926: 271), amelyet, azt hiszem, bizvást elválaszthatunk a számtalan 13. századi bejegyzéstől, és 4. kézként azonosíthatunk. Ez a másoló is 12. századi, hiszen nyilvánvalóan a 3. kézzel egy időben dolgozott. A 3. kéz húsvétmutató táblája (15^r) után (15^v) ez a 4. kéz másolt le egy kérdés–felelet-formában előadott misemagyarázatot (Zalán 1926: 269–271). A 16. levél rectóján pedig Alcuin tankönyvéből éppen azt a rövid részletet jegyezte be, amely az esztendő meghatározásával kezdő-

dik. Az Alcuin-részletnek már lemásolva kellett lennie, amikor a 3. kéz ráírta a lapra a 9. levél verzóján félbehagyott *Pozsonyi évkönyv* folytatását, hiszen a két szövegrész pontosan, arányosan illeszkedik (7. kép).

A 4. kézzel bemásoltatott részletek nemcsak tartalmilag (misemagyarázat, évmagyarázat) tükrözik a szerkesztő alapelvét, hanem formailag is érdekesekek. Mindkét írás a középkori oktatás – a donatusi *Ars minor* mintáját követő – kérdés–felelet-módszerén alapul. A misemagyarázat elejéből:

- *Dic mihi, introitus misse quid significat?*
- *Patriarcharum, Prophetarum preconia.*

Az Alcuin–tankönyvrészlet elejéből:

- *Quid est annus?*
- *Quadriga mundi.*

A HBK-tól sem áll távol ez az előadásmód:

- *...mic vogmuc.*
- *ýsa pur es chomuv uogmuc.*

Vagy később:

- *Kic ozvc.*
- *miv vogmuc.*

Ha a Pray-kódexet rendezett, megszerkesztett könyvnek látjuk, munkaközösség élére kell képzelnünk a kötet fő másolóját, a 3. kéz gazdáját. 3–4 szerzetes vagy kanonok munkáját irányította. Az 1. és a 4. kézen felül ott a *Micrologus* (*Libellus*) egy vagy két keze. (Zalán [1926: 275] és Szendrei [2005: 147] nyomán talán 2a. és 2b. kézzel kellene számolnunk.)

16

Quid + amul. **R.** Quadriga mundi. Quis ducit eam.
 Nax. dies. frigus. calor. auriga ei. sol. luna. **Q.** In
 palatia. **XII.** **Q.** In portis. **XII.** Aries. Taurus. Gemini
 Cancer. Leo. Virgo. Libra. Scorpius. Sagittarius. Capricornus.
 Aquarius. Pisces. **Int.** magister timeo alius rex. **R.** Quis
 te ducit in alium. Curiositas. **Int.** Si times descendam
 sequar quocumque terris. **Int.** Si scire quod est nautis.
 Preparare et uentres adme. **R.** Nautis. domus eratica.
 ubi aspectus est uata. sine uestigis uentris arene.
Q. uid + arena. murus. **R.** herba. uestis. **R.** ho
 leri u. amica medica. laus cocca.
Q. uid + quod amara dulcia facit. famel. Lucern.
 homine lassu. fac. **Q.** uid + uigilans somnus.
 spes. **Q.** uid + spes. spes. **Q.** uid + spes. **R.** estri gna
 laboris. dabitur euent. **Q.** uid + amicitia. Equatris
 amorem. fides. ignare. rei. mirande certitudo.

O. c. xv.	O. c. xxxi.
O. c. xvi.	O. c. xxxii.
O. c. xvii. Alm dur.	O. c. xxxiii.
et bela filius ei obocant.	O. c. xxxiiii.
7 colmann rex mortuus	O. c. xxxv.
7 filius ei stephanus in rege deuat.	O. c. xxxvi.
O. c. xviii.	O. c. xxxvii.
O. c. xix.	O. c. xxxviii.
O. c. xx.	O. c. xxxix.
O. c. xxi.	O. c. xl.
O. c. xxii.	O. c. xli.
O. c. xxiii.	O. c. xlii.
O. c. xxiiii.	O. c. xliii.
O. c. xxv.	O. c. xliv. Regnante glotifio rege Gezza dedicatum est monastium in ciploc in honore S. marie auenabuli
O. c. xxvi. Stephanus rex accepit ciuitatem nis.	epo martyrio. O. c. xlv.
O. c. xxvii.	O. c. xlvi. Gezza rex thetonicoz terram intuit. 7 expugnauit herzog. 7 exercitum ei fugauit.
O. c. xxviii.	
O. c. xxix.	

7. kép. A 3. kéz itt a 4. kéz után dolgozott.

Pray-kódex 9°, OSZK.

A munka gyorsan, párhuzamosan haladt. A *Micrologus (Libellus)* szövegében ugyanúgy ugrást lehet megfigyelni, ahogy a *Pozsonyi évkönyv* közepén is. (Az írnok jelet rajzolt arra a pontra, ahol a másolást félbehagyta, és ugyanilyen jel után egy másik levélen folytatta.) A szerkesztő, ahogy Szendrei Janka megállapította, a notatorral azonnal végig-hangjegyeztette a kódexet, még a rubrikálás előtt, ha nem ő maga volt a notator. A kódex még nem egészen készült el, amikor már használatba vették. A zsinati végzések rubrikálása meg sem történt. A könyv nem kapott összefoglaló címet, mutatót, levélszámozást. Még az is elképzelhető, hogy talán nem egy 13. századi újrakötés alkalmával zavarták össze a kódex sorrendjét, hanem az elsietett bekötés alkalmával keveredtek össze a levélszámozás nélküli, párhuzamos másolással rögzített szövegrészek.

3.7.2.2. Kinek készült a kódex?

A szakirodalom legtöbbet vitatott kérdése a kezdetek óta az, hogy a szerkesztés és másolás munkáját bencés szerzetesek vagy világi papok végezték-e (pl. Ocskay 1838: CIII, Ratkoš 1968: 942). Csak az utóbbi évtizedek közleményei egységesek abban, hogy a kódex végeredményben Benedek-rendi.

Az egykorú (nem a régmúltra vonatkozó) helymegjelölések mindegyike az 1., 2., 3. és 4. kéznél későbbi megjegyzés – helynév-adat tehát nem mutatja, hogy a kódex a 12. század végén hol készülhetett. Azt sem tudjuk, hogy a 13. század első évtizedét hol töltötte. A boldvai apátság egy időben vagy őrzőhelye volt, vagy nem volt az. Annyi kétségtelen, hogy utóbb, az apátság 1203-as, részleges pusztulása után olyan bencések használatában állt, akik egykor a boldvai monostor tagjai voltak, és a tűzvészről a kódexben két helyen is megemlékeztek, a régi,

boldvai szerzetesélet fontos eseményeit pedig rögzítették a *Pozsonyi évkönyv* folytatásában. Lehet, hogy ez már a boldvai szerzetesek áthelyezése után, a szakirodalomban tartalmi elemek – nem pusztán a *Szent Egyed-szekven-cia* (Szendrei 2005: 149) – alapján szintén csak feltételezett somogyvári apátsági időszakban történt. A kódex templomszentelési szertartások alkalmával el-elhagyta ismeretlen őrzési helyét, és megfordult Deákiban és Taksonyban. Legkésőbb 1241-ben eljutott Pozsonyba, s onnan, a pozsonyi káptalan ajándékaként került mai őrzési helyére (Szendrei 2005: 149). Az összeállításakor alapul vett templom és a körmenetekkel érintett környékbeli templom(ok) védőszentjeinek az imádságok és énekek alapján valószínűsített adatait mindeddig nem sikerült kielégítő pontossággal megfeleltetni valamely település régészeti helyrajzának, ráadásul ezek az adatok a forrásul szolgáló kéziratokból is öröklődhettek. „A különböző tradíciókat... tartalmazó mintapéldányok különféle patrocínium-említeket tartalmazhattak” (Szendrei 2005: 156). Ha egyetemes felhasználású kódex készítése volt a cél – ez is lehetséges a székhelyét gyakran változtató király környezetéhez tartozó főpapok esetében –, akkor nem is lett volna különösebb értelme a helyi adottságokhoz való figyelmes alkalmazkodásnak.

„A kódexben a monasztikus és kanonoki liturgia sajátosságai egyaránt felfedezhetők, de úgy, hogy a jelenlegi szöveg inkább bencés jellegű”, írja Mezey László (1973: 110). A kódex Benedek-rendi jellegére vonatkozó bizonyítékok legteljesebb gyűjteményét Szendrei Jankának köszönhetjük (2005: 149 sq). A boldvai Benedek-rendi monostor (késői) kódexbeli említései a kódex hosszú kutatástörténetének már a legkorábbi szakaszában sem kerültek el a kutatók figyelmét; a kódexet egykor emiatt nevezték Boldvai sacramentariumnak. Mezey (1973: 112)

Boldva helyett a Rimaszombat melletti egykori jánosi apátságban másoltatná a kódexet, Szendrei Janka (2005: 156 sq) azonban megingatja ezt az elképzelést, és visszatér Boldva feltevéséhez, amelyet, mint rámutat, sem az apátságot megrongáló 1203-as tűzvész, sem a kódexből kiolvasható templomi védőszent-rendszer nem zárna ki.

A kódex keletkezését a szakirodalom másik része a világi papsággal kapcsolná össze. A királyság intézményével való legszorosabb viszony szempontjából persze vonzó feltevés (leghatározottabban Karácsonyi 1925: 225) lenne az Árpád-ház saját egyháza: a székesfehérvári bazilika (Mezey 1972: 24–30), pontosabban annak monostorszerű (a késői, de a királyi temetések részleteiről egyedül tájékoztatást nyújtó Thuróczy-krónika monostornak is nevezi) káptalanja, a bazilika déli falához támaszkodó, „nemrégén ismerté vált *Domkloster*’, amelyet az ásatások tanúbizonysága szerint a 13. sz. végén elbontottak” (Siklósi 1994: 628, Entz 2009: 134–138), de ezt az irányt a szakirodalom Mezey (1971, 116) óta nem követi, hanem „kitart a bencés eredet mellett” (Szendrei 2005: 154). Szendrei Janka mégis a kódex nem bencés, hanem kifejezetten világi papi jellegére vonatkozó megfigyeléseknek szintén minden korábbinál teljesebb gyűjteményét mutatja be (2005: 150 sq, 172). Szemben Mezeyvel (őszintén székesegyházi mintakódexet dolgozott át egy monostorban a Pray-kódex bencés szerkesztője) Szendrei úgy véli, hogy a kódex törzsanyagának nem egyetlen mintapéldánya volt: „A mintakódexek között lehetett szerzetesi könyv (rituále), és biztosan volt katedrális-úzust követő könyv (például főpapi agenda) is. A monasztikus adaptáció sem történt minta nélkül” (Szendrei 2005: 156). Végkövetkeztetése alapján a kódexben a világi papi és a bencés jelleg keveredik (Szendrei 2005: 158): „Soktényező elemzéseink után is csak annyit mondhatunk, hogy a

Pray-kódex az esztergomi rítus korai, s bencés szerkesztésben fennmaradt, egyben speciális kolostori eredetű kiegészítésekkel ellátott forrása.”

A szakirodalmi szemléből leszűrhetjük, hogy a kódexet összeállító bencések vagy kanonokok – bárhol dolgoztak is – valószínűleg nem kizárólag monostori felhasználásra szánták kódexüket. A könyv mindenestre használható maradt, sőt ténylegesen használatba is került a világi papság munkaeszközeként – ezt bizonyítják a későbbi kezektől származó bejegyzések. A szülést segítő, 13. századi bejegyzésű áldásszövegnek (Zalán: 1927a: 46, Szendrei–Veszprémy 1985: 89) mi keresnivalója lett volna szerzetesi környezetben? A kódex a 13. század első felétől fogva a pozsonyi káptalanban volt, tehát nem bencések, hanem kanonokok kezében forgott: „ekkor keletkezett liturgikus kiegészítései világi papok használatára számítnak”, továbbá: „A kézirat kora 13. századi todalék-hangjelzései már egyértelműen a tiszta, közvetlen esztergomi hagyományból származnak (Pozsonyból vagy környékéről)” (Szendrei 2005: 148, 158). A kódex – nem apáti, hanem püspöki illetékesség alá tartozó – templomszentelési szertartását 1228-ban felhasználta Jakab nyitrai püspök a Deákiban felépített bencés monostortemplom felszentelésére, majd valamikor felhasználták ugyanerre a közeli Taksony templomában is (Szendrei 2005: 148). Ha a kódex boldvai vonatkozású bejegyzései – mint látni fogjuk – talán már a tűzvész után, egyszerre keletkeztek, akkor a kódex ottani esetleges felbukkanása is összefügghet újszenteléssel, vagyis püspöki cselekménnyel.

A Pray-kódex tehát kettős, világi papi és szerzetesi célokra egyaránt alkalmas szerkesztmény volt. Monostori használatának kevés és olykor kétséges nyoma van, világi papi (püspöki és káptalani) használatának sok és kétségtelen. A jelenség meglehetősen párhuzama az a má-

sik, még a Pray-kódexnél is öregebb magyarországi (horvátországi) sacramentarium, a 11. század vége és a 12. század közepe közötti időszakban keletkezett Szent Margit sacramentarium, amelyet régebben Hahóti kódexnek neveztek. A szakirodalom a Pray-kódexnél sokkal egyértelműbben bencés összeállításként azonosítja, azonban a bejegyzések tanúsága szerint nem monostorban, hanem kevéssel leírása után máris a zágrábi székesegyházban vették használatba (Szendrei 2005: 55). Tehát ha a Pray-kódex négy fő scriptora nemcsak felhasznált Benedek-rendi forrásokat, hanem ők maguk is bencések lettek volna, akkor sem lenne nyomós okunk arra, hogy az elkészült Pray-kódexet képzeletben bezárjuk egy rendház falai közé.

A szakirodalomban kevés figyelmet kap a Pray-kódex mint szerkesztmény, mint szerkesztői alkotás. A kutatók abból a feltételezésből indultak ki, hogy bencések apátsági kódexet szoktak összeállítani, kanonokok plébániatemplomit vagy székesegyházit. Ha keveréssel van dolgunk, az nem lehet szándékos. Annak csak az lehet az oka, hogy az összeállító rendelkezésére álló kézirati előzmények többsége nem felelt meg az összeállító egyházi helyzetének. (A 19–20. századi magyar irodalomtudomány legelterjedtebb mintáiban, a pozitivistában és a marxistában egyaránt az a meggyőződés uralkodik, hogy az alkotást meghatározza az alkotó származása és társadalmi helyzete.) Nem szerepel a szakirodalomban az a lehetőség, hogy a kódex szerkesztője, függetlenül attól, hogy ő személy szerint ki volt, kanonok-e vagy szerzetes, olyan könyvet akart létrehozni, amilyent ténylegesen létrehozott: apátsági és székesegyházi környezetben egyetemlegesen használható, egyházjogilag és teológiailag egyaránt megalapozott, szabályozott és szabályozó szerkönyvet.

Pedig az egyik sokat vitatott szöveghely, Pütkösdi vigiliájának szertartásrendje (60r) tökéletesen bizonyítja a szerkesztő tág szemhatárát, aki nemcsak a saját közvetlen egyházi környezetét tartotta szem előtt, hanem gondolt más környezetek igényeire is. Vagylagos szertartásrendet írt elő. Ismertette a teljes szertartást, majd – a rubrikában – hozzátette, hogy abban az esetben, ha nem kanonokok vagyunk, hanem szerzetesek – tehát nem székesegyházban vagy plébániatemplomban végezzük a szertartást, hanem apátsági templomban, ahol sosem keresztelnek –, ott értelemszerűen elhagyandók a keresztúthoz kapcsolódó műveletek, de a litánia közös marad. Ernyey (1927: 72) a szöveghelyet arra magyarázza, hogy a kódex kanonoki környezet számára készült, Zalán (1927: 254) az ellenkezőjére, Kúhár Flóris (1939b: 68) pedig lélektani magyarázattal támasztja alá Zalán nézetét. Azért érdemes idézni, hogy lássuk a szakirodalom vonakodását szélesebb látkörű szerkesztő feltételezésétől: „A másoló (aki egyúttal a kézirat szerkesztője lehetett) előtt ott volt a szertartás Ordo-ja. Ez az Ordo Pütkösdi vigiliájára is leírta a keresztútszentelést. A másoló lejegyezte a szertartás menetét. Mire a keresztútszentelésen is túl volt, meg a rá következő körmeneten a Mindenszentek litániájával, hirtelen föleszmélt. Hisz azok, akik számára ő Sacramentariumot ír, szerzetesek, monachusok. Azoknál pedig rendszeren, az akkori előírások szerint, nincs keresztút, templomuk nem plébánia-templom, keresztelniük nem szabad. Így számukra a keresztútszentelés is fölösleges. Eddig jutott gondolatában, ekkor látta, hogy hibát követett el. A keresztútmegáldást ki kellett volna hagynia. Hogy segítsen a bajon? Át nem akarta húzni, tehát utólag javítja ki. Azt írja folytatólag: Amit eddig írtam, az a kanonokok szertartásrendje erre vonatkozólag. (Sed hoc secundum canonicos.) A monachusok szertartásrendje szerint pedig: elmondván a keresztútszente-

lést megelőző olvasmányokat és könyörgést (a kereszt-kúthoz való körmenet és a keresztkút szentelése nélkül) végezzék el a litániát.” Még Szendrei sem látja meg, hogy a szerkesztő a kódexet szélesebb körű felhasználásra tette alkalmassá azzal, hogy a követendő eljárást kettébon- totta: „Érzékelhetjük tehát, hogy a katedrális-úzból adaptált könyv használója lehetett szerzetesi közösség” (Szendrei 2005: 151).

Még nevezetesebb szöveghely a kódexvégi rituale a HBK-val. Ezúttal a szerkesztő tevékenysége fordított irányú volt. Bencés szertartásrendet választott kiinduló- pontul (Szendrei 2005: 156, 172), és azt alakította át (Ernyey 1927: 70), vagy azt keverte székesegyházi szertartási hagyománnyal (Mezei 1971: 122). Az átalakítás nyilván- való oka az volt, hogy a szerzetesek általában el voltak tiltva olyan pasztorációs tevékenységtől, mint az esketés (Pray-kódex 116^r–117^r) vagy éppen a világiak temetése – márpedig világi személy temetésekor (*sepultura laico- rum*) rendeli a Pray-kódex a HBK elmondását (Radó 1944: 51, Ratkoš 1968: 944). A bencés rituale-hagyománytól még egy okból el kellett térnie a Pray-kódex szerkesztő- jének. Az épp a kódexben megőrzött zsinati határozatok egyike azt is megtiltja, hogy a szerzetesek az emberekhez (*ad populum*) prédikációt (*sermonem*) intézzenek (Ernyey 1927: 71, Kühár 1939b: 68). Ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel a kódex többször is előírja, a HBK esetében is (*hic faciat sacerdos sermonem populo*, 136^r), hogy a pap szentbeszédet tartson. A megfontoltan átalakított szer- könyv lehetővé teszi, hogy világi pap használja a bencés szertartás-rendből kialakított saját ritualét – vagy azt, hogy kivételesen bencés mondjon temetési beszédet.

Ha a Pray-kódex – és főleg a HBK – valóban kapcso- latba hozható az uralkodóházzal, akkor szükségszerűen lett épp ilyen: mind székesegyházi (ideértve a különleges

jogállású székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomot), mind pedig monostori környezetben jól használható szerkönyv. Az Árpád-házi királyok nem mindegyike temetkezett, mint III. Béla, Szent István nyughelyére. Sokukat olyan – adott esetben apátsági – templomban temették el, amelyet ők alapítottak, vagy bőséges adományokkal láttak el. A temetkezési hely kiválasztását nem lehetett előre látni.

Nemcsak a temetkezési hely megválasztása függött a történelmileg változó elképzelésektől. Politikai igényeinek rugalmas követését az uralkodó főpapi tanácsosaitól várhatta. Érdekes, hogy a szakirodalom a kódex létrehozásában a főszerepet mindig testületnek – monostornak vagy káptalannak – adja, sohasem főpapnak, jóllehet a kutatás régóta a Pray-kódexszel a legszorosabb összefüggésben látja Perugiai Bernátot, III. Béla utolsó évtizedének és Imre egész uralkodásának egyik legnagyobb befolyású egyházi személyiségét. A fogadalmat tett olasz bencés a Magyar Királyság ügynökeként hatékonyan mozdította elő I. László szentté avatását. A trónörökös nevelőjévé kinevezett klerikus aztán Imre trónralépte után előbb Spalato érseke, majd – érsekként – a somogyvári bencés apátság kormányzója (commendator) lett. Lám csak, Bernátban milyen jól megfért a világi pap és a bencés, amikor a királyi politika jónak látta a Spalatóban bevált bogumilüldözött a somogyvári katarok ellen bevetni (Makk 1994: 99, Hervay 2001: 510).

Kiterjedt szakirodalom (Zalán 1926: 276, Ernyey 1927: 76 sq, Kniewald 1939a: 219 sq, Kniewald 1939c: 417–419, 437, 439 sq, Kniewald – Kühár 1939: 16 sq, Radó 1944: 54, Radó 1973: 43, Wehli 1975: 205) támasztja alá, hogy a kódex a 13. század elején Bernát szellemi környezetéhez tartozott. A szerteágazó – legigényesebben Kniewald kidolgozta – okfejtésben helyet kapnak somogyvári liturgi-

ai elemek, Bernát eretnekek ellen írott művének Pray-kódexbeli, vélelmezett töredéke, vagy ugyanonnan Szent László miséjének egyedülálló bűnbánati részlete, amelyet – az egész misével együtt – szintén Bernátnak tulajdonítanak. A Bernátra valló adatok többnyire a kódex 13. század eleji beoldásaiból valók, de a László-mise korábbi. Egyébként sincs semmi akadályja annak, hogy a kódex 12. század végi törzsanyagának megszerkesztését és másolását is Bernát környezetében és az ő felfogása alapján dolgozó szerzeteseknek vagy kanonokoknak tulajdonítsuk. Illik is a Bolognában képzett egyházjogászhoz a Pray-kódex szabályozó jellege: a jogi alapvetés a zsinati határozatokkal és a *Micrologusszal* (*Libellusszal*), majd az új miserend az uralkodóház szempontjából fontos szentek előtérbe helyezésével. Kézenfekvő magyarázat lenne a kódex boldvai kitérőjére, ha Bernát az 1203-as tűzkár miatt ideiglenesen működésképtelenné vált apátság szerzeteseiből válogatta volna ki azokat, akikkel 1204-ben felváltotta az albigens eretnekség hírébe keveredett és elkergetett somogyvári francia bencéseket (Wehli 1975: 205, Koszta – Marosi 1994: 606). Kniewald (1939c: 437) megfogalmazásában: „A boldvai tűzvész után, 1203-ban, a már kész kézirat a somogyvári apátságba került, ahova a boldvai bencések Bernát érsektől meghívást kaptak.” (Az idézet sportszerűtlen, mert Kniewaldnál a kódexet Boldván is másolták, nem pedig Bernát kísérete vitte oda a szerzetesválogatás idejére. Ha egyáltalán odavitték, és a boldvaiak nem csupán Somogyváron találtak vele.)

Perugiai Bernát művei elvesztek. A neki tulajdonított írásokból csupán épp a Pray-kódex tartott fenn – elenyésző – töredéket. Kódexeiből egy viszont máig fennmaradt. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Mss. II. 3. jelzetű Énekek éneke-magyarázatát (Szelestei Nagy 1985: 90) ő adományozta a könyvtárnak, feltehetőleg

1196-ban. Az adományozott könyv gyakran a Pray-kódexszel együtt témája művészettörténeti fejtegetéseknek (Wehli 1975: 197–200, Marosi 2005: 19). Eredeti birtokosa possessor-bejegyzéssel nem jelezte volt tulajdonjogát; csak az adományozáskor tüntette fel, hogy a könyvet ő ajándékozta Szent Adalbert (esztergomi) egyháznak.

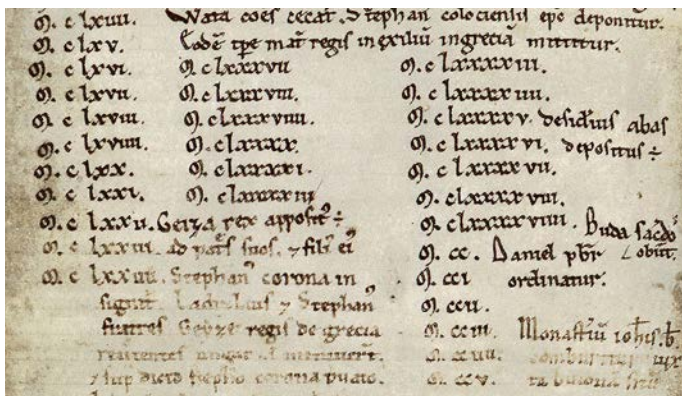
3.7.2.3. Mikor készült a kódex?

A – mint láttuk – négy vagy öt scriptor párhuzamos, viszonylag gyors munkájával összeállított kódex keletzése egyúttal a HBK szerzetetését vagy lemásolását is keletzi, mivel a HBK, mint Madasnál láttuk, rubrikával szerkönyv részévé tett, szertartásrendbe illesztett szöveg.

Az e ponton Kniewald Károlyt (1939: 426 sq) követő Radó (1973: 41) szerint a kódex 1192 és 1195 között készült, ez a keletzés azonban csak részben szilárd. Az egyazon ívfüzethez tartozó naptár és a *Pozsonyi évkönyv* segítségével Kniewald szellemesen határozta meg a terminus post quem-et (I. László szentté emeléséről [1192] már tud a naptár), az ante quem-et viszont szűkre szabta. A 3. kéz utolsó bejegyzése 1187-re vonatkozik, az ez után következő s egyben utolsó négy bejegyzést – amelyek 1195-re, 1199-re, 1200-ra és 1203-ra vonatkoznak – viszont már másik kéz tette (Madzsar 1937: 122). Ezek a feljegyzések immár nem törődnek az országos politikával, nem említik még III. Béla halálát sem (1196), hanem kizárólag a boldvai monostor belső életére vonatkoznak. Az 1195-ös évszámmal kezdődő új feljegyzések alapján következtet úgy Kniewald és Radó, hogy az országos politikai eseményeket feljegyző 3. kéz legfőljebb addig lehetett a törzsanyag scriptora, s a munkát legkésőbb akkortól, 1195-től a csupán a bencés rendház történetére figyelő kéz vette át. A gondolatmenet félreértése nyomán a szakirodalomban többen III. Béla halálával (amelyet

1195-re tesznek) határozzák meg a HBK bejegyzésének legkésőbbi dátumát, holott a terminus ante quem nem a király halála miatt ez az év, hanem amiatt, hogy Kniewald és Radó szerint a scriptorváltásnak legkésőbb ekkor be kellett következnie. (Az uralkodó halálának említetlenül hagyása az ő gondolatmenetükben a 3. kezét követő boldvai Benedek-rendi scriptor szűkebb szemhatárát bizonyítja.) Valójában azonban a scriptorváltás keletzése sem szilárd. Abból, hogy a 3. kezét követő boldvai szerzetes első bejegyzése az 1195. esztendőre vonatkozik, miért következnek az, hogy 1195-ben már ő vezette a *Pozsonyi évkönyvet*? Az évkönyvi feljegyzéseknek nem szükségképpen kell a megörökítésre méltó eseménnyel egyazon esztendőben bekövetkezniük. Még a kortárs történétíró is bizonyos késéssel dolgozik. Az a körülmény, hogy a 3. kéz nem sietett évkönyvében rögzíteni III. Béla halálát, nem jelenti azt, hogy akkor már más lett volna a Pray-kódex scriptora. Egy évkönyvbe egyidejűleg egynél több évszámhoz is be lehet írni eseményeket. Ilyenkor a bejegyzés nemcsak az első eseménynél későbbi, hanem az utolsónál is. A scriptorváltás utáni négy évjegyzet egymáshoz hasonló kézírással, az utolsó kivételével azonos színű tintával történt, tehát könnyen meglehet, hogy a scriptor egy ültő helyében írta be őket (8. kép).

Igaz, az utolsó esemény tintája fakóbb, de a hártyalévének ezen a részén a tinta elfakulása általános jelenség, valószínűleg megkezdett törlés nyoma. Ha a 3. kéz után következő scriptor, mint az írás jellegéből valószínű, egycsapásra emlékezett meg három eseményről, akkor az új scriptor a boldvai eseményeket 1200 után jegyezte be. Ha pedig a pergamenlevél és a tinta behatóbb vizsgálatából az derülne ki, hogy a *Pozsonyi évkönyv* utolsó scriptorának akár mind a négy bejegyzése egyidejűleg is bekerülhetett a kódexbe, akkor csak annyi mondható, hogy az

8. kép. Scriptorváltás a Pozsonyi évkönyv MCLXXXV. esztendejénél. Pray-kódex 16°, OSZK.

új scriptor a bejegyzések folytatását a 3. kéztől 1203-nál nem korábban vette át. De akár jóval később is átvehette. Ez azt jelenti, hogy a kódexnek van határozott terminus post quem-je (I. László szentté avatása 1192. június 27-én), de terminus ante quem-je sajnos elmosódik. Pontosabban tudunk keltezni – a lehetőséget már Döbrentei 1838: XVI észrevette – a XXIV° betoldásával, amely 1210-re világvégét jósolt. Kniewald (1939c: 417) és Radó (1944: 52) szerint a középkorban a világvége-jóslatokat századfordulók előtt szokták megtenni. Az 1210-es évet a kódex összeállítására tehát bizonyosan megelőzte, de Kniewald és Radó véleménye szerint valószínűleg az 1200-asat is. A kódexet tehát 1192 és valószínűleg 1200 között hozták létre.

A Pray-kódex terminus ante quem-jének későbbre helyezésével semmiképp nem azt akarom erőltetni, hogy a HBK kifejezetten és kizárólag III. Béla temetésére, közvetlenül az ő halála után készült volna. Egy rituális szövegnek nem is lehetett efféle alkalmi jellege. De az nagyon is valószínű, hogy ha valahol, akkor leginkább az ő udvarának szellemi környezetében, az ő életében jelentkezhetett az Árpád-ház dicsőfénybe vonó új miserend létrehozásá-

nak és az uralkodói temetésre is alkalmas szertartásrend teljes, a népnyelvű részletekig elmenő szabályozásának igénye. Emiatt az eddiginél tágabbra (1192–1200) szét húzott, óvatos keltezésen belül éppen a király életéveit (1192–1196) képzelem a Pray-kódex és benne a HBK pergamenre kerülése legvalószínűbb határpontjainak.

Korábban szó volt az abszolút olvasáshatár (az olvasóközönség hálózatközi hálózatának kezdete) előtti időszak egymással nem érintkező mikro-olvasóközönségeiről, helyi hálózatairól. Ahogy az ÓMS esetében a Leuveni kódex domonkosrendi munkaközösségében, úgy a HBK esetében a királyi udvar különleges igényeit ellátó apát-sági szerzetesek vagy világi papok (székesegyház vagy prépostság kolostorszerű közösségében élő kanonokok) között is kialakulhatott helyi hálózat: az uralkodóház tagjainak temetésekor a Pray-kódexbeli rituale-részlet népnyelvű felolvasásának szokása. De bizony az is lehet, hogy a kívánatos intézményesülés – mondjuk a székesfehérvári káptalanban – nem következett be, hanem a HBK megmaradt egy nyugatias műveltségű, becsvágyó főpap magán-kezdeményezésének, a kódex pedig századokra ott felejtődött, ahol a tatárjárás idején éppen volt. Akkor Károly Róbert temetésén nem a HBK egy változata hangzott el. Telegdi Csanád érsek azért beszélt szintén Ádámról, mert Károly Róbertet is ugyanabból a bűnből kellett kiimádkozni, mint III. Bélát. Halott uralkodó mi egyébben lett volna elmarasztalható, mint az Ádámtól át-eredő bűnben?

3.7.2.4. A Pray-kódex és az uralkodóház kapcsolata

3.7.2.4.1. A Pozsonyi évkönyv

Észlelhető-e tartalmi kapcsolat a Pray-kódex és a királyság intézménye között? A kérdésre Szendrei Janka (2005: 158) feltétlen igennel válaszol: „feltűnő a kódexben a magyar vonatkozású sanctorale fejlettsége, a nemzetet, s egyben az uralkodóházat képviselő szentek ünneplésének rangja, súlya, az ünnepek száma. A jelenség szinte előzmény nélküli. Ennek háttérében a vezető érseki centrum, Esztergom közvetlen erős hatása, vagy esetleg egy királyi alapítású, az uralkodócsalád mindenkori szakrális legitimációjának ügyét magáévá tevő erős kolostor állhatott.” Később ugyanő (2005: 160): „A fennmaradt Árpád-kori liturgikus könyvek kalendáriumait és sanctorale-fejezeteik összetételét átgondolva megállapíthatjuk, hogy a magyar szentek tisztelete sehol nem jelentkezik olyan intenzitással, mint a Pray-kódexben. Az itteni kalendáriumi ünneplista akár egy tudatos 'nemzeti program' része lehetne. Országosan mindenhol nem is lehetett jellemző a korban ennyi magyar ünnep ismerete – erre későbbi dokumentumok figyelmeztetnek, melyek jóval szegényesebbek a hazai kultuszok tekintetében.”

A Pray-kódexben maradt fenn egy – a 3.7.2.1.7. fejezetben bejelentett korlátozásokkal – világinak minősíthető mű is, a *Pozsonyi évkönyv*, amely egyháztörténeti és világpolitikai adatokkal hígítva alapjában a magyar királyság eseménytörténetét közli évről-évre, Géza fejedelemtől III. Béla koráig. A *Pozsonyi évkönyv* összeállítója Anonymus mellett, sőt őt kissé megelőzve az első olyan magyar történetíró, akinek műve fennmaradt. Tehát III. Béla idejében ketten foglalkoztak a magyarok történetével: a Névtelen Jegyző a honfoglalással, a *Halotti Beszéd* scriptora pedig azzal, ami rá következett. A szakirodalom

mégis mintha mellőzné annak a roppant érdekes ténynek az értelmezését – talán még az említését is? –, hogy nemcsak a HBK-t, hanem a magyar történetírás legkorábbi emlékét is ugyanaz a scriptor jegyezte be. Az évkönyv vége felé már kortársi történelemről van szó. Ilyenkor a kutató joggal feltételezi, hogy a bejegyző nem csupán másolója és talán szerkesztője, hanem talán tovább gazdagítója is volt a műnek, és ekként a hagyományt közvetítő korábbi, névtelen krónikásoknak immár ő is társszerzőjévé vált.

Hallgassuk meg az utolsó, kortársi évbejegyzést. Hiszen nem valószínű, hogy magának a HBK másolójának – talán szerzőjének – mondatai ezek: „1187. Dux Geyza transivit de Haustria in Boemiam, unde a rege fratre suo reductus est in Ungariam. Wata comes cecatur. Stephanus Colociensis episcopus deponitur. Eodem tempore mater regis in exilium in Greciam mittitur” (Madzsar 1937: 127). Magyarul: „Gejza herceg Ausztriából Csehországba ment át, ahonnan fivére, a király visszahozta Magyarországra. Wata ispánt megvakítják. István kalocsai püspököt leteszik. Ugyanezen időben a király anyját száműzetésbe küldik Görögországba” (Kulcsár 2006: 12).

Azáltal, hogy a *Pozsonyi évkönyvet* ő maga másolta be, a HBK scriptorának, a Pray-kódex szerkesztőjének rendkívüli politikai – főleg az uralkodóház iránti – érdeklődése bebizonyosodott.

3.7.2.4.2. A tollrajzok (2)

A Pray-kódex utolsó, XXVIII^v képe is szorosan a királyi udvarhoz kapcsolja a Pray-kódexet, ha hitelt adunk Marosi Ernő (2011: 14) felkavaró megfigyelésének: „olyan, feltétlenül igényes művön, mint ma a Szent Korona felső részét, a *corona latinát* alkotó ötvöstárgy zománclapjain is, a zománccmezőt osztó fémsávok vonalvezetése a Pray-kódex rajzainak közeli rokona. Mivel e tárgy Maiestas-képe

minden valószínűség szerint a Székesfehérvárott őrzött *corona graeca* azonos témájú zománcclemeze másolatának fogható fel, ugyanilyen felfogás jelenléte tételezhető fel az előkelő királyi Szűz Mária-prépostság környezetében is.” Marosi tanulmánya tehát – bár még nem szakít a Pray-kódex boldvai eredeztetését valló, meggyökeresedett szakirodalmi hagyománnyal (Marosi 2011: 22) – a rajzokban kifejezetten az uralkodó székesfehérvári magán-egyházára utaló nyomot talál. Korábbi tanulmányában is hangsúlyozza, hogy a korona felső részének trónszéken ülő Krisztusa és a LXVIII^v közötti hasonlóságok nem csupán típusrokonságra mutatnak. Szembeötlő formapárhuzamról, „tekintve a zománc rekeszeinek rajza és a tollrajz közötti technikai különbségeket is”, nem lehet szó, de a levélpáron „a Maiestas Krisztusának [...] arcán és bal lábának drapériáján is a korona felső lemezének ábrázolásán találhatóéhoz nagyon közeli formulákat találunk” (Marosi 2005: 18). Marosi szerint a korona felső részét ma lezáró zománcclemez és a Pray-kódex levélpárján látható uralkodó Krisztus egyaránt a korona alsó részének Pantokratőr-Krisztusát másolja, egymáshoz meglepően közeli rajzbeli megoldásokkal. A Pantokratőr-zománclap másolásának oka az alsó, görög koronának III. Béla korabeli különleges tekintélye lehetett. A felső zománclap, ill. a pergamenlevél-pár művészei, akik hasonló eszközökkel, egyidejűleg utánozták a Bizáncban nevelkedett uralkodó koronájának „Jézus király”-alakját, mindketten ugyanúgy „historizáltak”. A „historizmus”, Marosi Ernő újabb tanulmányainak kulcsfogalma, „a művészet befogadásának egyik alapvető magatartásformája. A művészeti formáknak az az aspektusa, amelyhez tartozik, nem az önfeledt személetet, hanem a reflexiót tételezi fel. A mű ebben a megközelítésben nem egyedül az élvezet tárgya, hanem racionális gondolatok hordozója. Így a régiséghez rendelt formák, a múlt felidézése a társadalmi identitás

keresésének formáiként válnak a hagyomány alapjaivá” (Marosi 2005: 21).

A meggyőzően megmagyarázott formapárhuzam újabb kérdéseknek nyit utat.

A könyvfestészetben Wehli Tünde (1975: 202–204, 2001: 151) határozta meg a nem egyenletesen magas művészeti színvonalú tollrajzok legfontosabb típusrokonait. Megállapításait ma is érvényesnek tartják (Marosi 2011: 12). Azonban a könyvfestészeti előzmények legfényűzőbb salzburgi kódexeire is áll, hogy képanyaguk, bármennyire dús is, még mindig alá van rendelve a szövegnek. Hol a mi képsorozatunk szövege, hol a Húsvétmagyarázat? A Pray-kódexben – láttuk (3.7.2.1.6) – nincs szövegkörnyezetük, sőt az eredetileg betűk nélküli levélpár valószínűleg nem is a kódex számára készült.

Lehet-e, hogy a levélpárhoz tartozó szöveg szóbeli volt? A különleges minőségű, a kemény használatot is jól tűrő pergamenpáron elhelyezett, részben lavírozott, részben csak kiszínezett tollrajzok a Húsvétot, vagyis a kereszténység lényegét akár írástudatlan személy számára is képesek lehetnek közvetíteni, persze csak olyan előkelő írástudatlannak, aki gondos egyéni képzésre tarthatott igényt. E felfogás szerint a levélpár pedagógiai segédeszköz lehetett, afféle Biblia non pauperum, sed divitum. Idéztem (3.7.2.1.7) a Pray-kódex 12. századi törzsszállományából (4. kéz) Alcuinnak a kódexben kivonatolt királyfi-nevelő tankönyvét (16^r), amellyel ő maga eredetileg Nagy Károly fiát, Pipint tanította (*Pippini regalis et nobilissimi iuvenis disputatio cum Albino*; Zalán 1926: 271 sq). A bifolió esetében akár a koronához közel álló gyermek vagy ifjú nevelési segédeszközére is gondolhatunk, különösen, ha a Pray-kódex csakugyan szorosan kapcsolódott (3.7.2.2) Perugiai Bernáthoz, III. Béla idősebbik fiának, a későbbi Imre királynak nevelőjéhez.

A XXVII^r tollrajzán a megfeszített Krisztus jobb karja alatt egy kis emberalak és egy madár képe látható (9. kép). A műtörténészek minőségitélete roppant kedvezőtlen. Wehli Tünde (1975: 202) így ír: „a jobb keresztkar alatti kis emberi figura és a mögé rajzolt madár szervesen, szokatlan alkotója a képnek. Rajzuk Krisztus korpust felülmúló gyengesége azt a feltételezést sugallja, hogy képi jelenlétük a Pray-kódexet díszítő festő egyéni invenciója, így alig lehet általánosan ismert jelentéstartalom hordozója.” Marosi Ernő (2011: 16): „Ez az oldal különlegesen megviselt állapotban maradt meg a kódexben, nemcsak kopottan, hanem szándékos vakarás nyomaival is. Ez mindenekelőtt a feszület alatt, Krisztus jobbán egy felé lépdelő, ruháján két helyen kereszttel megjelölt, kezében pásztorbotot tartó klerikus és mögötte egy madár primitív rajzára vonatkozik, amely, ha tintája tényleg egyezik a kereszt jobb szára fölött részben szintén kitörölt, minuszkulás, talán *maria ma[ter]*-nek kibetűzhető felirattal, utólagos rajznak tűnik – talán egy adoráló alaknak.” Ha a tollrajz-sorozat eredetileg csakugyan nem volt több fényűző, személyes taneszköznél, mindezen megfigyelések egycsapásra magyarázatot nyernek. Hiszen mindez lehet a magas rangú tanuló keze vonása – ideértve nemcsak az emberalak (különösen a lábak és a pásztorbot talajszintjének különbsége) és a madár (lábak, fej) kezdetleges megoldásait, hanem a szintén ügyetlenül kivitelezett vakarást is, amelynek a Krisztus-korpusz jelentékeny része is áldozatul esett, továbbá a tanulatlan kézre valló – nem írást, hanem – íráspróbát, amelyet különleges palimpszeszt-megvilágításban való lefényképezés előtt esetleg *maria · maria ·* szövegnek vélnék.

Az emberalak a ruháján két keresztet visel. Kézenfekvő magyarázat lenne – és illeszkednék a pásztorbothoz is –, ha a rajzoló az érseki pallium látványát értelmez-

9. kép. Tanulatlan kéz íráspróbája és rajzai a jobb feszületkar fölött és alatt. Pray-kódex XXVII, OSZK.

te volna a ruhán viselt két keresztként. Perugiai Bernát azonban kétévi várakozás után csak 1200-ban kapta meg a pápától a kinevezés megerősítését, csak ekkor kaphatta meg a pápai elismerést kifejező palliumát. Az 1196-ban trónra lépett Imre akkor már, királyként nem lehetett tanítványa. Ha a két kereszt palliumábrázolás, akkor a járatlan kézzel készített rajzot 13. századi betoldásként kell értelmeznünk. Akkor a nevelési segédeszköz feltevését el kell ejtenünk – viszont Perugiai Bernát és a Pray-kódex kapcsolata szorosabbá válik.

3.7.2.5 Második szóbeliség?

A HBK tökéletes illusztrációja Tarnai – Horváth János elemzését általánosító – elméletének a latin alapján kialakult magyar „második szóbeliség” két útjáról, a szabad tolmácsolásról (*Beszéd*) és a kívülről megtanult, szolgálai hű fordításról (*Könyörgés*) – azonban egyúttal az elmélet cáfolata is, hiszen miféle szóbeliség az, amit örök időkre, szerkönyvben rögzítenek? Ha viszont III. Bélának és munkatársainak szabályozó tevékenységéhez kapcsolódott a HBK írásba foglalása, s a szöveg az ő temetésén esetleg el is hangzott – az kielégítően indokolná, hogy a „második szóbeliség” korabeli gyakorlatáról miért készült ez az írásbeli pillanatfelvétel.

A HBK tehát csak különleges, kivételes esetként illeszthető be a „második szóbeliség” modelljébe. A modellt nem kell a teljesen atipikus HBK miatt feladnunk, de finomhangolásra van szükség. Az abszolút olvasáshatár előtt általában továbbra sincs okunk feltételezni magyar szövegek írásbeli áramlását, de a HBK, mint nem vendég-szöveg, hanem – talán az uralkodóház különleges igényének eleget tevő – népnyelvű szerkönyv-részlet, nem Tarnai-féle szabad tolmácsolásra, hanem kifejezetten felolvasásra készült. Információ-történeti helyzete így az

1500 körüli Nyulak szigeti és óbudai apácázárdák felolvasásra szánt, épületes olvasmányaiéhoz áll közel, akár mennyire képtelenségnek hangozzék ez. A megállapítást összekapcsolhatjuk az uralkodó környezetében működő kimagasló értelmiségiek működésével, és egyúttal az is felvetődhet, hogy a tatárjárás előtt Magyarországon csaknem elkezdődhetett volna a népnyelvű olvasóközönség kialakulása. Az 1410-es évek – az abszolút olvasáshatár – előtt bő kétszáz esztendővel.

Akárhogy is, a HBK-ra nem vonatkozik a korai népnyelvű vendégszövegek szabálya: nevezetesen, hogy a népnyelvű olvasóközönség létrejötte előtt az ilyen vendégszövegek alapértelmezésben szerzői kéziratok, mivel szövegáramlást, így szövegmásolást népnyelvű olvasóközönség híján akkor még nem feltételezhetünk. A HBK-ra azért nem alkalmazhatjuk ezt a szabályt, mivel papi felolvasásra, tehát olvasóközönségnek szánták. Így a HBK nemcsak, hogy nem vendégszöveg, hanem – az abszolút olvasáshatár értelmében – nem is korai. Ez megint csak képtelenség. Csak ahhoz a megoldáshoz folyamodhatunk, hogy a HBK-t mélységesen atipikus jelenségnek tekintjük, olyan egy-fecskének, amely valóban nem csinált nyarat.

Másolat-e vagy szerzői kézirat? A kérdéshez kívülről, a kódex felől és belülről, a szöveghibák felől is hozzá lehet szólni. A HBK – mint szerkönyv-részlet – elvben nagyon is lehetne másolat. Maga a Pray-kódex azonban a scriptoriumban nem egyszerű többszörözéssel, nem egy kódex gépies lemásolásával készült, hanem igényes, eredeti szerkesztmény, amely a sietős munka miatt jól őrzi a szerkesztés varratait (3.7.2.1.7). Ha a HBK szerzőségét a 3. kéz gazdájának, a nagy távlatú kötet szerkesztőnek tulajdonítjuk, a feltevés tetszetős.

3.7.3. Szöveghibák

A HBK Benkő Loránd szerint természetesen másolat – de a szöveg számos szöveghibája között nem fordul elő félreértés. A hibák, amelyeket Benkő (1980: 22) a másolónak tulajdonít, fogalmazás vagy emlékezetből való lejegyzés közben ugyanúgy megeshettek: „De efféle lehet a HB. *turchucat*-ja is *turchat* helyett, valamint ugyanitt a *szen achscin*, melyben a *szent t*-je hiba folytán maradt le; vagy a *Könyörgésben* a csak utólag megformált *uimaggomuc* helyett eredetileg írt *uimagguc*, mely nyilvánvalóan a beszéd előzőleg ismételten felbukkanó *uimagguc*, *vimagguc*-jai hatására jött létre... Másolásra vallanak szövegeink több-kevesebb valószínűséggel feltehető kihagyásai is. Így például már Szinnyi észrevette..., hogy a HB. harmadik sorában hiányzik az alany (*isten*, *urunk isten*). Ezt a magyar szöveg értelmét is feszélyező hibát a különben nagyon pontosan fogalmazó szerző kevésbé valószínűen követhette volna el, nem is szólva arról, hogy a latin megfelelőben is ott van a *dominus deus*.”

Vessünk egy pillantást ezekre a hibákra. A *uimagguc*-ot – a nyelvtudósnak igaza van – az előzmény hatása alatt írta a lejegyző. De miért csak másoló állhatott az előzmény hatása alatt, fogalmazó vagy emlékezetből író miért nem? A *szen achscin* kifejezés melléknevének végéről kétségkívül hiányzik a *-t*. Ez azonban csak akkor lenne másolói hiba, ha félreértésre (‘szén’) gyanakodnánk. A szövegfogalmazók bizonytalankodásai, gyakori betűtévésztései és -kihagyásai egészen természetesek voltak abban az időben, amikor még nem állt rendelkezésre a magyar beszédhangok jelölésére bevezetett kódtábla, ábécé. Az, aki lejegyezte a *szen achscin* szavakat, például még azt sem döntötte el végérvényesen, hogy az *sz* beszédhang jelölésére az *sz-t* vagy inkább az *sc-t* akarja-e használni.

A többi nem is hiba. A *turchucat* ráértés: azért nem **turchat*, mert Éva is evett a gyümölcsből. Az **isten*, **urunk isten* pedig egyáltalán nem hiányzik, hiszen a magyarban az egyes szám harmadik személyű alanyt nem kell megjelölni, ha a hallgató azonosítani tudja. Mire alapozzuk (legutóbb Gheno 2008: 342), hogy a 12. század végi hallgató nem volt képes erre? Szövegszerűen valóban nincs azonosítva az alany Istennel – de hiszen nem akármilyen írásművel van dolgunk, hanem írásban rögzített beszéddel, prédikációval. A leírt szöveg a tényleges szentbeszédnek csupán a partitúrája, amely nem tartalmazza az elprédikálás (pronuntiatio) módját, az akár több perces szüneteket, a mozdulatokat, a tekintet égre emelését, a kéz szentképre vagy más jelképre mutató mozdulatát. Jóllehet a HBK felolvasását ma nem nyújtjuk 2–3 percnél tovább, semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a 12. század végi prédikáció ugyanilyen hamar lepergett.

3.8. Összefoglalás

A munkafeltevés igazolódni látszik. A 15. század 2. évtizede – az abszolút olvasáshatár – előtti időkből egyetlen olyan szöveghibát sem találtunk a magyar emlékekben, amelyet másolói félreértésnek vagy kihagyásnak kellene tulajdonítani. A HBK és az ÓMS kezeinek (Szabolcsi, Benkő, A. Molnár és mások által) legtöbbit emlegetett „másolói” hibái vagy tollhibák, vagy olyanok, amelyek a figyelem előre- vagy hátrairányulásából erednek, és amelyeket ugyanúgy elkövet az, aki fogalmaz vagy emlékezetére hagyatkozik, mint az, aki másol:

<i>HBK / ÓMS</i>	<i>Félreértés-e? (Lectio facillior)</i>	<i>A hiba jellege</i>
[az alany ('Isten') kihagyása]	nem	hiba-e?
turchucat	nem	hiba-e?
szen achscin	nem	tollhiba
uimagguc	nem	visszatekintés (javítva)
feze	nem	hiba-e?
unuttei	nem	hiba-e?
[9 szótag kihagyása]	nem	hiba-e?
kyul	nem	visszatekintés (javítva)
therthetyk	nem	hiba-e?
scegegkel	nem	hiba-e?
fyon	nem	tollhiba
iumhumnok	nem	előrettekintés
felleyn	nem	előrettekintés
ualmun	nem	előrettekintés
pulkul	nem	előrettekintés

A félreolvasásoknak ez a képtelen, teljes hiánya elfogadhatatlan lenne, ha szövegeink csakugyan másolatok lennének. Hogy is lehetne elképzelni olyan kódexmásolókat, akik félreértések nélkül másolnak olyan nyelvű kéziratokat, amilyen nyelven korábban szöveget addig sohasem láttak?

Márpedig a másolók gyakorlatlanok voltak. A nem lapszélre írt három ómagyar szövegből kettőnek betű- és betűköz-mérete valamint sortávolsága valamicskével nagyobb, mint a környezetükben levő latin szövegeké. Ez a körülmény bizonyára arra vall, hogy a szövegek lejegyzői nem voltak otthonosak a magyar nyelvű betűvetésben. Benkő (1985: 25) „a magyar Mária-siralom... gyakorlatlan írású másolójáról” beszél, Tóth P. (2009: 114) pedig a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* sriptorát jellemzi ekként: „a magyar szöveg lejegyzéséhez egy nagyobb betűs,

tagoltabb, a latinhoz pedig egy apróbetűs, kurzívabb, a betűket jobban kötő írásmódot használt”. A HBK ebből a szempontból is kivétel. Az előre vonalazott sacramentariumban és ritualéban, mint gondosan kivitelezett szerkönyvben, természetesen csak közel egyforma betűmérettel találkozhatunk.

Benkő Loránd (1980: 22) Vizkelety András és Tóth Péter újabb eredményeit még nem ismerve úgy értelmezte a magyar vendégszövegeknek latin kódexeikben való elhelyezkedését, hogy az másolati mivoltukat bizonyítja. A magyar szövegek kódexbeli helye – persze megint a HBK kivételével – teljesen egységes, de éppen az a közös bennük, hogy oda írták őket, ahova fértek, lapszélre vagy a kódex végén többé-kevésbé üresen maradt levelekre. Vizkelety (1986: 46) tette világossá, hogy az ÓMS eredetileg az első kötet végén foglalt helyet, a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* kötetzáró helyét pedig Tóth Péter (2009: 115) bizonyította be. (Az utolsó üres levelek népnyelvűszöveg-megőrző szerepéről általánosságban is ír Vizkelety 1990, idézi Tóth P. 2009: 115.) A vendégszövegek e helykitöltő pozíciója nagyon valószínűtlenné teszi, hogy latin anyakódexük előzményében is már meglettek volna. Elhelyezésük inkább a glosszaműfajhoz közelíti őket.

A másolói félreértések hiánya, a sriptoroknak a magyar kézírásban való gyakorlatlansága és az ómagyar szövegelemek anyakódexükben való elhelyezkedése erősebb és gyengébb érvek, de mindegyik amellet szól, hogy a 15. század második évtizede előtt magyar szövegek lemásolására még nemigen került sor. Ne csak hirdessük azt a tanítást, hogy az Árpád- és Anjou-korban a magyar szövegek elsősorban élőszóban áramlottak, hanem higgyük is el.

Hivatkozások

- A. Molnár Ferenc 2002: *Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése* = *MNyr*, 127, 464–469.
- A. Molnár Ferenc 2003a: *A Halotti beszéd és könyörgés olvasata és értelmezése* = A. Molnár – M. Nagy 2003: 35–54.
- A. Molnár Ferenc 2003b: *Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése* = A. Molnár – M. Nagy 2003: 55–76.
- A. Molnár Ferenc 2005: *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*, Debrecen (AFAΘA, 8.)
- A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona 2003: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből* (szerk.), Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke (*Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok*, 4).
- Antonelli, Roberto 1984: *Repertorio metrico della scuola poetica siciliana*, Palermo, Centro di studi filologici e linguistici siciliani.
- Aroui, Jean-Louis – Arleo, Andy 2009 (eds.): *Towards a Typology of Poetic Forms: From language to metrics and beyond*, Amsterdam, John Benjamins.
- Austerlitz, Robert 1958: *Ob-ugric metrics*, Helsinki, FFC.
- Austerlitz, Robert 1992: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok*, szerk., ford. Simoncsics Péter, Bp., Tankönyvkiadó.
- B. Lőrinczy Éva 1953: *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.) 1997: *Művelődési törekvések a korai újkorban*, Szeged, a József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke.
- Bartoniék Emma 1931: *Alexander de Villa Dei Massa computija a Pray-kódexben* = *MKsz*, 38, 137–139.

- Bartoniék, Emma 1940: *Codices Latini medii aevi*, Bp., OSZK
(*Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici*, 12,
Codices manu scripti Latini, 1).
- Bartók István – Hegedűs Béla – Szegedy-Maszák Mihály –
Szentpéteri Márton – Seláf Levente – Veres András (szerk.)
2008: „*Mielz valt mesure que ne fait estultie*”, Bp., Krónika
Nova Kiadó.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*,
szerk. E Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla, Bp.,
Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Ildikó 2007: *Ars compilandi: A késő középkori
prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas
Kiadó (*Historia Litteraria*, 23).
- Benkő Loránd 1963: *Adalékok az ősmagyar szóhasadás
történetéhez* = Pais – Benkő 1963, 18–39.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű
szöveg emlékei*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1985: *Néhány filológiai probléma az Ómagyar
Mária-siralom körül* = *A magyar vers. Az I. Nemzetközi
Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Bp., Nemzetközi
Magyar Filológiai Társaság, 24–27.
- Bognár Péter – Horváth Iván 2009: *Szabács viadala* = Madas
2009b: 151–158.
- Boka László – P. Vásárhelyi Judit (szerk.) 2011: *Szöveg – emlék
– kép*, Bp., OSZK – Gondolat Kiadó.
- Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára 1995: *Ariadne: a
középkori Magyarország kéziratainak lelőhelykatalógusa*,
Bp., MTA Könyvtár.
- Csörsz Rumen István (szerk.) 2010: *Ghesaurus. Tanulmányok
Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, Bp.,
rec.iti.
- Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.) 2005:
Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel,
Pozsony, Kalligram.
- Dobszay László 1988: *Az anyanyelvű énekköltészet* = Rajeczky
1988: 457–486.

- Döbrentei Gábor (szerk.) 1838: *Régi magyar nyelvemlékek*, I, Buda, Magyar Királyi Egyetem.
- Dömötör Adrienne 2006: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Dreves, Guido Maria – Blume, Clemens (szerk., s. a. rend.) 1909: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung*, I–II, Leipzig, O. R. Reisland.
- Dreves, Guido Maria – Blume, Clemens – Bannister, Henry Mariott (szerk., s. a. rend.) 1886–1922: *Analecta Hymnica*, I–LV, Lipsiae, O. R. Reisland; <http://webserver.erwin-rauner.de>.
- Entz Géza Antal (szerk.) 2009: *Székesfehérvár*, Bp., Osiris (*Magyarország műemlékei*).
- Erdélyi Gabriella 2011: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*, Bp., Libri.
- Ernyey József 1927: *A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése* = MKsz, 34, 67–83.
- Frank, István 1966²: *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, I–II, Paris, Honoré Champion.
- Fügedi Erik 1981: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Bp., Magvető Kiadó.
- Gerézdi Rabán 1962: *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Gheno, Danilo 2008: *A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom. Gondolatok és javaslatok* = MNyr, 131, 341–348.
- Gintli Tibor (szerk.) 2010: *Magyar irodalom*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Gragger Róbert 1923: *Ómagyar Máriasiralom*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 19).
- Guoth Kálmán 1936: *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Hajnal István 2008: *Írásoktatás a középkori egyetemeken*, Bp., Gondolat Kiadó.
- Heilig Konrád 1933: *A Pray-kódex néhány problémája* = *Századok*, 67, 55–64.

- Hervay F. Levente 2001: *A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon* = Takács 2001: 461–548.
- Hetzron Róbert 1980: *Ízelítő a magyar tonoszintaxisból* = *Nyelvtudományi Értekezések*, 104, 389–398.
- Holl Béla 2012: *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae*, s. a. rend. Körmendy Kinga, Bp., OSZK (*Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia*, I).
- Horváth Iván 1982: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Horváth Iván 1991: *A vers*, Gondolat, Bp.
- Horváth Iván 2009a: *A rule of metrical uniformity in Old Hungarian poetry* = Aroui–Arleo 2009, 371–384.
- Horváth Iván 2009b: *Szent László-ének* = Madas 2009b: 143–150.
- Horváth Iván 2010a: *Magyar versek: mi veszett el?* = Csörsz Rumen 2010: 83–98; <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/HorvathIvan-Ghesaurus.pdf>
- Horváth Iván 2010b: *Métrique comparée génétique ou régionale: l'exemple hongrois* = Seláf – Noel Aziz Hanna – Driel 2010: 221–234.
- Horváth Iván 2015: *A versindítás fordulata: 1596–1608* = Jankovics – Jankovits – Szilágyi – Zászkaliczky 2015: 205–210.
- Horváth Iván [előkészületben]: *When literature itself was bilingual: A rule of vernacular insertions* = Noel – Seláf [előkészületben].
- Horváth János 1928: *A középkori magyar vers ritmusa*, Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., Magyar Szemle Társaság.
- Horváth János 1956: *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Horváth János, ifj. 1970: *A Halotti beszéd történetéhez* = *Magyar Nyelv*, 66, 421–429.
- Jakobson, Roman 1966: *Grammatical parallelism and its Russian facet* = *Language*, 42, 399–429, [magyarul rövidítve] = Jakobson 1972: 399–423.

- Jakobson, Roman 1972: *Hang – jel – vers*, szerk. Fónagy Iván – Szépe György, ford. Barczán Endre és mások, Bp., Gondolat.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső (szerk.) 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia.
- Jankovics József (szerk.) 1994: *Klaniczay-émlékkönyv*, Bp., Balassi Könyvkiadó.
- Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton (szerk.) 2015: *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Bp., reciti.
- Karácsonyi János 1925: *Hol írták a Halotti Beszédet? = Magyar Nyelv*, 9–10, 221–232.
- Kecskeméti Gábor 2004: *Szóbeliség és írásbeliség határán: középkori írásbeliségünk történetének új szintézise felé* [Recenzió Madas 2002a-ról] = *ItK*, 108, 507–519.
- Kiss Farkas Gábor 2010: *A magyarországi irodalom és írásbeliség kezdetei* = Gintli 2010: 23–28.
- Kniewald Károly 1939a: *A Pray-kódex miserendje = Theologia*, 6, 1–27, 97–111.
- Kniewald Károly 1939b: *A Pray-kódex sanctoraléja = MKsz*, 63, 1–53.
- Kniewald Károly 1939c: *A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége = MKsz*, 63, 413–455.
- Kniewald Károly – Kühár Flóris 1939: *Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben = Pannonhalmi Szemle*, 14, 1, 11–19.
- Korompay Klára 2006: *Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, amit ránk maradt?* in Mártonfi – Papp – Slíz 2006: 116–122.
- Kosztá László – Marosi Ernő 1994: *Somogyvár = Kristó 1994*: 605–606.
- Kralovánszky Alán 1972 (szerk): *Székesfehérvár évszázadai*, II, Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága (István Király Múzeum Közleményei, A/14).
- Kristó Gyula 1994 (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Bp., Akadémiai Kiadó.

- Kristó Gyula – Makk Ferenc 1981 (szerk.): *III. Béla emlékezete*, Bp., Magyar Helikon (*Magyar História*).
- Kulcsár Péter (válogatta és fordította) 2006: *Krónikáink magyarul*, III/1, Bp., Balassi Kiadó.
- Kulcsár Szabó, Ernő (Hrg.) 2013: *Geschichte der ungarischen Literatur. Eine historisch-poetologische Darstellung*, Berlin–Boston, de Gruyter.
- Kurcz Ágnes 1988: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Kühár Flóris 1939a: *A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemtörténeti értéke* = *MKsz*, 63, 213–233.
- Kühár Flóris 1939b: *Kanonokok és szerzetesek litániája a Pray-kódexben* = *MKsz*, 63, 67–69.
- Lázs Sándor 1984: *Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövege emlékei* = *ItK*, 88, 109–115.
- Ludányi Mária 1994: *A „Supra aggnő” forrásvidéke* = Jankovics 1994: 136–142.
- Lusson, Pierre 1985: *Egy általános ritmuselmélet összefoglalása* (ford. Szőnyi Etelka) = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 21, 158–166.
- Lusson, Pierre 2008: *NPR – Notes préliminaires sur le Rythme (II): Les formes du temps* = Bartók – Hegedűs – Szegedy-Maszák – Szentpéteri – Seláf – Veres 2008: 171–183.
- Madas Edit 2002a: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Madas Edit (szerk.) 2002b: *Halotti beszéd. Die Grabrede*, Bp., OSZK.
- Madas Edit 2007: *A szóbeliség és írásbeliség határán* = Szegedy-Maszák 2007: 59–70.
- Madas Edit 2009a: *Pray-kódex* = Madas 2009b: 220–221.
- Madas Edit (szerk.) 2009b: *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek*, Bp., OSZK.
- Madas Edit – Poulle, Emmanuel 2003: *L’organisation de cahiers du codex Pray* = *Scriptorium*, 57, 238–252.
- Madzsar, Emericus (szerk., s. alá rend.) 1937: *Annales Posonienses* = Szentpétery 1937: 119–128.

- Makk Ferenc 1994: *Bernát* = Kristó 1994: 99.
- Marosi Ernő 2005: *Historizmus az 1200 körüli művészetben Magyarországon*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia (Székfoglalók 2001. Társadalomtudományok, 18. klny.).
- Marosi Ernő 2011: *A Pray-kódex húsvéti képsorához* = Boka – P. Vásárhelyi 2011: 11–24.
- Maróthy Szilvia 2014: *A Christus poetico planctus (Ómagyar Mária-siralom) verstani tagolójelei* = *ItK*, 118, 71–76.
- Martinkó András 1988: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben (Bevezetés és vázlat)*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.) 2006: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Bp., Argumentum.
- Mátai Mária 2002: *Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)*, Bp., Universitas Kiadó.
- Mezey László 1971: *A Pray-kódex keletkezése* = *MKSz*, 87, 109–123.
- Mezey László 1972: *Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban* = *Kralovánszky 1972*: 21–36.
- Mezey László 1979: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Mészöly Gedeon 1936: *Van-e az Ó-magyar Mária-siralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Planctus-szövege? (Részlet az ÓMS.-ről írt nagyobb tanulmányból)* = *Nyelvtudományi Közlemények*, 50, 278–284.
- Mészöly Gedeon 1944: *Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*, Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina (*Acta Philosophica*, 8).
- Mészöly Gedeon 1982: *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. Szathmári István, Bp., Gondolat.
- Migne, Jacques-Paul (szerk., s. a. rend.) 1844–1865: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, I–CCXXI, Parisiis, Garnier.
- Molnár József – Simon Györgyi (szerk., s. a. rend.) 1976: *Magyar nyelvemlékek*, Bp., Tankönyvkiadó.

- Mölk, Ulrich – Wolfzettel, Friedrich 1972: *Répertoire métrique de la poésie lyrique française des origines à 1350*, München, Wilhelm Fink Verlag.
- Noel Aziz Hanna, Patrizia – Seláf, Levente (eds.) [előkészületben]: *The poetics of multilingualism – La poétique du plurilinguisme*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing.
- O[cskay] A[ntal] 1838: *A pesti muzéumi codex részletes taglalata, közben vetett észrevételekkel* = Döbrentei 1838: LXXIII–CIV.
- Orlovsky Géza 2010: *A magyar nyelvű líra kezdetei* = Gintli 2010: 52–57.
- Ötvös, Péter 2013: *Ältere ungarische Literatur* = Kulcsár Szabó 2013, 1–95.
- Pais Dezső – Benkő Loránd (szerk.) 1962: *Szótörténeti és szövejtő tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó (*Nyelvtudományi Értekezések*, 38).
- Popper, Karl 1963: *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge*, London, Routledge.
- Radó Polikárp 1944: *A Pray-kódexről* = *It*, 33, 49–55.
- Radó, Polycarpus 1947: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*, I, *Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*, Bp., OSZK (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 26).
- Radó, Polycarpus 1973: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, s. a. rend. Mezey, Ladislaus, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Rajeczky Benjamin (szerk., s. a. rend.) 1956: *Melodiarium Hungariae medii aevi*, I, *Hymni et sequentiae*, Bp., Zeneműkiadó Vállalat.
- Rajeczky Benjamin (szerk.) 1988: *Magyarország zenetörténete. I. Középkor*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Ratkoš, Peter 1968: *A Pray-kódex keletkezése és funkciója* = *Századok*, 102, 941–964.
- Régi magyar századok*, [szerk. nélkül,] Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének

- Reneszánsz-kutató csoportja, 1973 („*Studium*”. *A Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszékének kiadványai*, szerk. Haiman György).
- Réthy László 1899: *Corpus Nummorum Hungariae. I. Árpádházi királyok kora*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- RPHA = Horváth, Iván – Hubert, Gabriella – Font, Zsuzsa – Herner, János – Szőnyi, Etelka – Vadai, István, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, Paris, Nouvel Objet, 1992; <http://rpha.elte.hu>.
- Schumann, Otto – Bischof, Bernhard (szerk., s. a. rend.) 1970: *Carmina Burana*, I/3, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Seláf, Levente – Noel Aziz Hanna, Patrizia – Joost van Driel (eds.) 2010: *Formes strophiques simples – Simple strophic patterns*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Siklósi Gyula 1994: *Székesfehérvár* = Kristó 1994: 626–628.
- Simoncsics Péter 2006: *Chrestomathia Hungarica. Segédlet a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozásához*, Kolozsvár, Ábel Kiadó.
- Solymosi László 2011: *Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon = Történelmi Szemle*, 53, 479–501.
- Sótér István (szerk.) 1981: *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Steinitz, Wolfgang 1934: *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*, Helsinki, FFC.
- Stoll Béla 1973: *Horizontális irányú variánsok = Régi magyar századok*, 14–15.
- Stoll Béla 1987: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó.
- Szabolcsi Bence 1959: *Vers és dallam*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.) 2007: *A magyar irodalom története*, I, szerk. Jankovits László – Orlovsky Géza, Bp., Gondolat Kiadó.
- Szelestei Nagy László 1985: *Magyarázatok az Énekek Énekéhez = Vizkelety* 1985: 90.

- Szelestei Nagy László (szerk.) 1989: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, Bp., OSZK.
- Szendrei Janka 2005: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi Kiadó.
- Szendrei Janka – Veszprémy László 1985: *Pray-kódex = Vizkelety* 1985: 89–90.
- Szentpétery, Emericus (szerk.) 1937: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I, Bp., Typographia regiae universitatis.
- Szigeti Csaba 1993: *A hímfarkas bőre*, Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Szöke György 1992: „*Úr a lelkem*”. *A kései József Attila*, Bp., Párbeszéd Kiadó.
- Šedivý, Juraj 2005: *Az egyház a középkori Pozsonyban. Régi választások és új kérdések = Czoch – Kocsis – Tóth* 2005: 95–130.
- Takács Imre (szerk.) 2001: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság.
- Tarnai Andor (írta és összeállította) 1981: *A kezdetektől a felvilágosodásig = Sötér* 1981: 11–247.
- Tarnai Andor 1984: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Tarnai Andor 1989: *A Halotti beszéd retorikája = Szelestei Nagy* 1989: 39–49.
- Tóth Péter 2009: *A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata = Madas* 2009b: 97–121.
- Tóth Tünde 2007: *A virágének-vita = Szegedy-Maszák* 2007: 133–145.
- Vadai István 1984: *Számítógép a verstan szolgálatában = ItK*, 88, 74–86.
- Vadai István 1991: *+1 = ItK*, 95, 351–369.
- Veres András 2012: *Kosztolányi Ady-komplexuma*, Bp., Balassi Kiadó.
- Veszprémy László 1984a: *A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez = MNy*, 80, 329–330.

- Veszprémy László 1984b: *Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoraléjához* = MKsz, 100, 85–94.
- Veszprémy László 1998: *A 12. századi magyar kódexírás alakulása* = Századok, 132, 222-230.
- Vizkelety András (szerk.) 1985: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Bp., OSZK.
- Vizkelety András 1986: „Világ világa, virágnak virága...” [Ómagyar Mária-siralom], Bp., Európa Könyvkiadó.
- Vizkelety András 1990: *Zur Typologie der Überlieferung der Marienklagen und Passionlieder im Mittelalter* = *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36, 439–443.
- Vizkelety András 1997: *Adalék a Halotti beszéd műfajtörténetéhez* = Balázs – Font – Keserű – Ötvös 1997, 655–660.
- Vizkelety András 2004: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex”*, Bp., Akadémiai Kiadó (*Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae*, IV).
- Wehli Tünde 1975: *Perugiai Bernát kódexe és a Pray-kódex helye a középkori magyar könyvfestészetben* = *Ars Hungarica*, 3, 197–209.
- Wehli Tünde 2001: *A magyarországi bencés könyvfestészet történetéhez* = Takács 2001: 151–152.
- Zalán Menyhért 1926: *A Pray-kódex forrásaihoz* = MKsz, 33, 246–278.
- Zalán Menyhért 1927a: *A Pray-kódex benedictiói* = MKsz, 34, 44–66.
- Zalán Menyhért 1927b: *A Pray-kódex írásának helye és további sorsa* = MKsz, 34, 247–274.